

Kulttuurien kohtaaminen lukion historian oppikirjoissa

Joensuun yliopisto
Yhteiskunta- ja aluetieteiden tiedekunta
Yleisen historian
pro gradu-tutkielma
Rantanen Enni Susanna
25.5.2007

SISÄLLYS:

1. Johdanto	1
1.1. Suomen koulujärjestelmän vaiheet	1
1.2. Opetussuunnitelmat ilmentämässä yhteiskunnan arvopohjaa	2
1.3. Historian rooli lukion opetuksessa ja historian oppikirjojen muutos	4
1.4. Kulttuurien kohtaaminen	6
2. Tutkimuskysymykset	9
2.1. Tutkimuskysymykset yleisesti	9
2.2. Teemojen rajaukset	11
3. Lähteet	13
4. Tutkimuksen viitekehys	16
4.1. Historian tutkimus ja opetus: objektiivisia tieteenaloja?	16
4.2. Tutkimuksen metodit	19
4.3. Tutkimusperinne	21
5. Käsitelmääritykset	24
5.1. Maailmankuva	24
5.2. ”Länsi”	25
5.3. Eurosentrisyys	25
6. Ristiretket lukion historian oppikirjoissa	26
6.1. Ristiretket – ajaton ilmiö	26
6.2. Ristiretkien rooli oppikirjoissa	32
6.3. Ristin vai rahan puolesta? – ristiretkien syyt	34
6.4. Keittotaitoa ja muotia Eurooppaan – ristiretkien seuraukset	35
6.5. Ristiretket eurosentrisenä ilmiönä	37
6.6. Ristiretket Lukion opetussuunnitelmien perusteissa	39
7. Löytöretket lukion historian oppikirjoissa	42
7.1. Löytöretket alkuna Euroopan ekspansiolle	42
7.2. Löytöretkien rooli oppikirjoissa	47
7.3. Kultaa, valtaa ja Jumalan sanaa – löytöretkien motiivit	50
7.4. Luonnon ja kansojen alistamista – löytöretkien seurauksia	51
7.5. Yhteiskuntien törmäys – oppikirjojen näkökulma löytöretkiin	53
7.6. Löytöretket Lukion opetussuunnitelmien perusteissa	56
8. Transatlanttinen orjuus lukion historian oppikirjoissa	58
8.1. Afrikka suurena häviäjänä	58
8.2. Orjuuden rooli oppikirjoissa	65
8.3. Rahanahneutta ja rikastumista - transatlanttisen orjuuden perustelut ja vaikutukset	66
8.4. Eurooppalainen näkökulma transatlanttiseen orjuuteen	68
8.5. Orjuus Lukion opetussuunnitelmien perusteissa	71
9. Oppikirjojen käyttämät käsitteet	73
10. Johtopäätökset	78
Lähteet ja tutkimuskirjallisuus	84

1. Johdanto

1.1. Suomen koulujärjestelmän vaiheet

Suomen koulujärjestelmä koki ehkä historiansa suurimman mullistuksen, kun rinnakkaiskoulujärjestelmästä siirryttiin yhtenäiskouluun eli kaikille yhteiseen peruskouluun 1970-luvun kuluessa. Uudistusta oli suunniteltu jo 1960-luvulla erilaisten kokeilujen ja ehdotusten muodossa. Vuonna 1968 säädettiin lailla yhdeksänvuotisesta oppivelvollisuuskoulusta. Peruskoulu on tulkittu yhdeksi vastaukseksi yhteiskunnassa tapahtuneisiin muutoksiin. Suomalainen yhteiskunta oli muuttunut nopeasti maa- ja metsätalousvaltaisesta maasta teollisuus- ja palveluyhteiskunnaksi. Nopeat elinkeinorakenteiden muutokset asettavat myös yhteiskunnan koulutusjärjestelmän koetukselle. Tasa-arvoisuuden ihannetta toteutettiin peruskoululla, joka syrjäytti epätasa-arvoiseksi tulkitut kansakoulun, kansalaiskoulun ja keskikoulun.¹

Peruskoulu-uudistus asetti paineita myös keskiasteen koulutuksen uudistamiselle. Lukion rooli Suomessa muuttui huomattavasti 1970-luvulta alkaen. Valtioneuvoston vuonna 1974 tekemän päätöksen mukaisesti lukiota lähdettiin uudistamaan siten, että se olisi nivellettynä peruskouluun, ja toimisi kolmivuotisena yleissivistävänä koulutuksena. Vuonna 1981 ilmestyi oppiainekohtainen oppimääräsuunnitelma, ja valtakunnallinen siirtyminen kurssimuotoiseen lukioon toteutettiin vuosina 1981–1982. Koulujärjestelmän uudistuksen yhteydessä lukio irrotettiin ensimmäistä kertaa peruskoulusta erilliseksi kokonaisuudeksi.²

Myös tämä muutos heijasteli yhteiskunnan yleistä kehitystä. Lukio muuttui nopeasti nuorison suppean eliitin sivistäjästä yli puolen ikäluokan kouluksi. Myös sukupuoliroolien muuttuminen näkyi lukiossa tyttöjen osuuden nopealla kasvamisella. Lukion laajenemiseen vaikutti paljolti nuorten ja heidän vanhempiensa halu taata nuorille laaja yleissivistävä

¹ Iisalo 1989, 242–243, 251, 256; Virta 1998, 43.

² Iisalo 1989, 256; Virta 1998, 47, 59–60.

koulutus. Siihen antoi mahdollisuuden muun muassa perheiden taloudellisten olosuhteiden nopea paraneminen.³

1.2. Opetussuunnitelmat ilmentämässä yhteiskunnan arvopohjaa

Opetussuunnitelman käsite on muuttunut paljon aikojen saatossa. Suomessa nimitystä käytettiin ensi kerran 1900-luvun alussa kansakoulua varten laadituissa suunnitelmissa. Käytännön opetustyöhön opetussuunnitelman käsite vakiintui 1920-luvulla, kun Maalaiskansakoulun opetussuunnitelma valmistui vuonna 1925. Se oli lukusuunnitelma, johon sisältyi koulujen tuntimäärät ja oppimäärät. Uusi perusrakenne opetussuunnitelmalle saatiin vuonna 1952. Suomi otti opetussuunnitelmien rakenteisiin ja sisältöihin vaikutteita Euroopasta, varsinkin Saksasta. Uusi peruskoulujärjestelmään pohjautuva opetussuunnitelma valmistui vuonna 1970, jonka Kouluhallitus vahvisti kaksi vuotta myöhemmin. Se oli varsin monipuolinen aiempiin verrattuna. Nyt keskityttiin pitkälti oppilaan kehityksen tavoitteisiin ja didaktiikkaan, kun vuosisadan alussa oli painopisteenä ollut tuntijako ja opetussisällöt. Vasta vuoden 1970 jälkeen alettiin puhua valtakunnallisesta opetussuunnitelmasta. 1980-luvulla uusittiin koulu- ja lukiolakia sekä opetussuunnitelmia. Vuonna 1985 Kouluhallitus julkaisi peruskoulun ja lukion opetussuunnitelman perusteet, joka pantiin täytäntöön koko Suomessa vuoteen 1990 mennessä.⁴

Valtakunnalliset opetussuunnitelmat koetaan nykyisin Suomessa hyvin tärkeiksi. Ne ovat esimerkiksi tärkeä koulutuspolitiikan vaikutuskanava. Niiden avulla on vaikutettu myös koulutuksellisen tasa-arvon toteutumiseen. Opetussuunnitelmakomitean (1975) mukaan opetussuunnitelma on koulutusta säätelevä ohjelma, jossa määritellään oppilaiden kehitysprosessin sekä kasvatus- ja opetustoiminnan tavoitteita, sisältöjä ja muotoja. Ensimmäiset opetussuunnitelmat olivat käytössä vaihtelevasti, mutta 1900-luvun loppupuoliskolla niiden asemat vakiintuivat. Tänä päivänä opetussuunnitelmalla on hyvin vankka asema opetuksen suunnitteluprosessissa. Opetussuunnitelman laadinnassa on mukana monia tahoja. Valtioneuvosto päättää lukiokoulutuksen yleisistä valtakunnallisista tavoitteista

³ Välijärvi 1989, 22–23.

⁴ Malinen 1992, 11–16, 32–33.

sekä tuntijaoista. Kouluhallitus (vuodesta 1991 alkaen Opetushallitus) taas päättää opetussuunnitelman perusteista, joihin kuuluvat muun muassa eri aineiden tavoitteet ja sisällöt. Näiden pohjalta opetuksen järjestäjä, eli käytännössä useimmiten kunta, laatii sekä peruskoulua että lukiota varten lopullisen opetussuunnitelman.⁵

Opetussuunnitelmat ilmentävät yhteiskunnan ja opetuksen arvopohjaa ja sen muutosta. Vuoden 2004 Perusopetuksen opetussuunnitelman perusteet määrittelee perusopetuksen arvopohjaksi useita kulttuurien kohtaamiseen ja monikulttuuristuvaan yhteiskuntaan kiinteästi liittyviä asioita, joista yhtenä on monikulttuurisuuden hyväksyminen. Opetuksessa on huomioitava suomalaisen kulttuurin monipuolistuminen eri kulttuureista tulevien maahanmuuttajien myötä. Oppilaan kulttuuri-identiteetin rakentumista globalisoituvassa maailmassa on tuettava, minkä avulla edistetään suvaitsevaisuutta ja kulttuurien välistä ymmärtämystä. Yksi seitsemästä aihekokonaisuudesta, joiden tulee toteutua läpäisyperiaatteella koko koulun toiminnassa ja kaikissa oppiaineissa, on kulttuuri-identiteetti ja kansainvälisyys. Sen päämääränä on kehittää oppilaan valmiuksia kulttuurien väliseen vuorovaikutukseen ja kansainvälisyyteen.⁶ Erilaisten kulttuurien ymmärtämisen tärkeys on huomioitu opetussuunnitelmassa mielestäni hyvin, ja monikulttuurisuuskasvatuksen halutaan alkavan mahdollisimman varhaisessa ikävaiheessa. Vaatimustaso on melko korkealla, mutta opetussuunnitelmaa toteutetaan käytännössä kullekin ikäryhmälle ja luokka-asteelle sopivalla tavalla.

Historian osalta Perusopetuksen opetussuunnitelma korostaa erityisesti, että oman ajan ja menneisyyden ilmiöitä on osattava käsitellä kriittisesti. Jo vuosiluokilla 5-6 oppilaan on ymmärrettävä, että ”historian tiedot ovat historioitsijoiden tulkintoja, jotka saattavat muuttua uusien lähteiden tai tarkastelutapojen myötä.”⁷ Hyvän osaamisen kriteereissä 6. luokan päättyessä on vaatimuksena oppilaan ymmärrys siitä, että historian ilmiöt ja muutos merkitsevät eri asioita eri ihmisten ja ryhmien näkökulmasta.⁸ Oppilaiden halutaan ymmärtävän jo hyvin varhain, että historian ilmiöitä tulee käsitellä kriittisesti ja monesta näkökulmasta. Eurooppalainen näkökulma on vain yksi mahdollinen.

⁵ Lukiolaki 1998.

⁶ Perusopetuksen OPS 2004, 14, 38–39.

⁷ Perusopetuksen OPS 2004, 222.

⁸ Perusopetuksen OPS 2004, 223.

1.3. Historian rooli lukion opetuksessa ja historian oppikirjojen muutos

Historian oikeutus ja asema oppiaineena on toistuvasti asetettu kyseenalaiseksi. Sen arvostus on heikentynyt teknologiayhteiskunnan kehityksen myötä, sillä nyky-yhteiskunta suuntautuu usein vain tulevaisuuteen. Lukion historian pakollisten kurssien määrät taas ovat pudonneet aiemmasta, joten opiskelijoille ei välttämättä muodostu selkeää kokonaiskuvaa historiasta. Ylioppilaskirjoitusuudistus tarkoittaa käytännössä, että yhä harvemmat valitsevat historian kirjoitettavakseen. Historia on silti edelleenkin yksi suosituimmista aineista reaalikokeessa.⁹

Historian puolesta oppiaineena on lukuisia argumentteja. Lukion opetussuunnitelman perusteiden mukaan historian opetus luo edellytyksiä ymmärtää eri aikakausien luonnetta sekä hahmottaa kansainvälistä maailmaa. On myös huomioitava yhteiskuntaopin opetus, joka liittyy kiinteästi historiaan. Lukion yhteiskuntaopin tavoitteena on ymmärtää yhteiskunnan olemus historiallisen kehityksen tuloksena.¹⁰ Historia oppiaineena auttaa laajasti sanottuna ihmisiä ymmärtämään paremmin yhteiskuntaa ja maailmaa.

Sivistyksen merkitys, samoin kuin kriittisen ajattelun omaksuminen korostuu nykyisessä kilpailua korostavassa yhteiskunnassa. ”Yleissivistyksen” sisältö on laajentunut, joten tietoa tarvitaan yhä enemmän. Tärkeää on myös historian asema kulttuuriperinteen välittäjänä. Globalisaation myötä kansalliset kulttuurit ovat vaarassa hajota. Nuori sukupolvi imee yhä enemmän vaikutteita mediasta ja muusta ympäristöstään. Oma historian ja kulttuurin tuntemus on tärkeää niin kansallisen kuin eurooppalaisenkin identiteetin kehityksen kannalta. Muita syitä historian opiskeluun ovat muun muassa sosiaalisuus sekä oppiminen elämään aktiivisena yhteiskunnan jäsenenä.¹¹ Viimeksi mainittu on erityisen tärkeä, ja se huomattiin myös vuoden 2003 hallitusohjelmassa kansalaisvaikuttamisen politiikkaohjelmassa. Nuorten kiinnostus yhteiskunnallisiin asioihin on vähentynyt huolestuttavasti, joten tilausta ohjelmalle oli.¹²

Historian lukio-opetuksen sisällöt ovat muovautuneet aikojen saatossa. Ne on muutettu vastaamaan nykyisyyden tarpeita. Yhteiskunnan muutosten myötä opetuksessa on alettu

⁹ Isomäki ym. 2001, 100–104.

¹⁰ Lukion OPS 2003, 176, 184.

¹¹ Elio 1992, 58–63.

¹² Hallitusohjelma 2003.

korostamaan uusia arvopohjia. Ympäristöongelmien maailmanlaajuisuus on tuonut opetukseen ihmisen ja ympäristön välisen suhteen korostamisen. Opetuksen sisällöissä painotetaan kansainvälistä yhteisymmärrystä ja erityisesti monikulttuurisuutta, mikä on tarpeen globaalistuvassa maailmassa. Historian opetustarjontaan lisättiin kurssi *Kulttuurien kohtaaminen*. Myös Euroopan Unioniin liittyminen vaikutti lukion opetussisältöihin. Sen myötä otettiin lukion yhteiskuntaopin kurssitarjontaan uusi syventävä kurssi, Eurooppalaisuus ja Euroopan Unioni.¹³ Historian opetus on toteutettava lukioissa opetussuunnitelmaa ja kurssijakoja noudattaen, mutta käytännössä opettaminen on melko vapaata ja opettajan oman harkinnan mukaista. Aiheisällöt voivat vaihdella runsaasti. Lisäksi opettajan ja opiskelijoiden näkemykset keskeisistä asiasisällöistä eivät välttämättä kohtaa.

Myös historian opetusmenetelmät ovat muuttuneet. Konstruktivistinen oppimiskäsitys on vallannut alaa. Opettajajohtoisesta opetuksesta ja ulkoa opettelusta on siirrytty oppilaskeskeisempiin työtapoihin. Uusi teknologia on mahdollistanut uusia opetusmetodeja. Yhteiskunnan nopea muutos velvoittaa myös koulut muuttamaan niin opetuksen sisältöjä kuin menetelmiäkin. Vaikka oppilaskeskeiset työtavat ovat yleistyneet historian opetuksessa 1960-luvulta lähtien, oppikirjoilla on edelleen tärkeä rooli lukio-opiskelussa ja erityisesti ainereaalien valmistautuessa.¹⁴ On siis perusteltua kiinnittää huomiota oppikirjojen sisältöihin.

Monet tutkijat ovat esittäneet kritiikkiä historian oppikirjoja kohtaan. Viime vuosikymmeninä oppikirjojen tekstiosuudet ovat lyhentyneet ja keskittyneet jakamaan informaatiota tietosanakirjamaisesti. Lukukirjamaisuus sekä kertova tyylilaji ovat kadonneet, ja tilalle on tullut kuvia sekä kontekstittomia kuvauksia ja tapahtumia toinen toisensa perään, jolloin oppikirjat muodostuvat esitystavaltaan luettelomaisiksi ja pinnallisiksi.¹⁵

Lukion opetussuunnitelman perusteiden (2003) mukaan historian opetuksen lähtökohtana on historian luonne tieteenalana, mikä tarkoittaa käytännössä esimerkiksi objektiivisuuden vaatimusta. Opetussuunnitelmassa korostetaan myös tiedon kriittistä arvioimista sekä monitulkintaisuutta.¹⁶ Oppikirjat eivät nykyisin käy läpi virallista tarkastusprosessia, mutta

¹³ Lukion OPS 2003, 175–188.

¹⁴ Virta 1998, 109–110.

¹⁵ Virta 2004, 39.

¹⁶ Lukion OPS 2003, 176.

niiden on noudatettava opetussuunnitelmaa, joten oppikirjojen tulee edustaa luotettavaa tietoa menneisyydestä.

1.4. Kulttuurien kohtaaminen

Viime vuosikymmenien globaalistuvassa maailmassa kansainvälistyminen ja monikulttuuristuminen ovat kasvaneet räjähdysmäisesti. Globalisoituminen tarkoittaa lyhyesti sanottuna mannerten välisen vuorovaikutuksen lisääntymistä, kiihtymistä ja aiempaa suurempaa merkitystä. Globalisaatio liittyy maantieteellisesti kaukaisia yhteisöjä toisiinsa ja laajentaa valtasuhteiden vaikutuksia mantereiden yli. Ilmiöön liittyy keskeisesti maailmanmarkkinoiden synty ja globaalit markkinavoimat. Talous on globalisoitunut, mikä tarkoittaa käytännössä, että koko maailman taloudelliset kohtalot ovat tiiviisti kytkeytyneet toisiinsa.¹⁷

Kansainvälistymisen on katsottu ilmenevän muun muassa tietoliikenneyhteyksien kehittämisessä, Euroopan integraatiokehityksessä, työvoiman liikkuvuuden lisääntymisessä sekä esimerkiksi Suomessa maahan muuttavien ulkomaalaisten määrän kasvussa.¹⁸ Nämä seikat edellyttävät kulttuurien välistä kanssakäymistä yhä enenevissä määrin. Kanssakäyminen kuitenkin edellyttää ymmärrystä toisesta kulttuurista. Kulttuureihin taas ovat oleellisesti vaikuttamassa niiden historiakehitykselliset vaiheet, joiden tunteminen on välttämätöntä nykyajan kansainvälistyvässä, monikulttuurisessa maailmassa.

Maailman eri ihmisryhmät ovat olleet kanssakäymisissä toistensa kanssa puhekyvyn kehittämisestä lähtien. Tuo verkostoituminen on ollut muodoltaan mitä tahansa yhteyttä: sukulaisuutta, yhteistä uskontoa, vihollisuutta tai kaupankäyntiä. Noin 12 000 vuotta sitten verkosto alkoi tihentyä maanviljelyksen kehittymisen myötä, jolloin yhteisöjen välinen kohtaaminen alkoi huomattavasti tihentyä jääden kuitenkin laajassa mittakaavassa edelleen melko paikalliselle tasolle. Noin 6000 vuotta sitten kaupunkien kehityksen myötä muodostuivat kaupunkikeskusten verkostot, jotka sitoivat jälleen suuremman määrän

¹⁷ Held, McGrew 2005, 9, 56-57.

¹⁸ Lehtonen 1992, 3, 7-8.

ihmisryhmiä toisiinsa. Suurimman osan Euraasiaa ja Pohjois-Afrikan kattanut tiivis verkosto kehittyi 2000 vuotta sitten, jolloin kulttuurien kohtaaminen ja kanssakäyminen oli jo melko yleistä. Tosin jotkin ihmiset ovat pysyneet näihin päiviin asti verkostojen ulkopuolella, riippumattomina muista ryhmistä. Yksi ainoa yleismaailmallinen verkosto syntyi, kun meriliikenne yhdisti maailman kaupunkiverkostot toisiinsa viimeisten viidensadan vuoden aikana. Nykypäivänä jokainen ihminen elää yhden maailmanlaajuisen verkon piirissä.¹⁹

Kulttuurien kohtaamisen luonne on alusta saakka tarkoittanut käytännössä epätasaisia voimasuhteita eri ihmisryhmien välillä. Toisaalta verkostoituminen on tiivistänyt yhteistyötä, toisaalta vihamielistä kilpailua esimerkiksi erikoistumisen myötä. Ne kulttuurit, jotka ovat kuuluneet tiiviisiin verkostoihin, ovat parantaneet kilpailuasemiaan ja selviytymismahdollisuuksiaan suhteessa niihin, joiden välillä ei ole ollut tiivistä viestintää ja yhteistyötä. Kanssakäymisestä on ollut niin taloudellisia-, sotilaallisia- kuin epidemiologisiakin etuja. Toisaalta erikoistuminen ja vaihdanta ovat luoneet köyhyyttä yhtä lailla kuin rikkautta. Kulttuurien kohtaamisessa on ollut ensin kyse eloonjäämistäistelusta, ja myöhemmin yhä enemmän taloudellisista eduista kaupankäynnin, rahan- ja vallanhimon muodoissa.²⁰

Konkreettisissa historian tapahtumasarjojen ja ilmiöiden valossa kulttuurien kohtaaminen on yleensä tarkoittanut käytännössä sitä, että esimerkiksi löytöretkien yhteydessä toinen osapuoli, eli ”löydetyt” kansat, ovat olleet alakynnessä suhteessa valkoisiin, eurooppalaisiin, valloittajiin. Myös ristiretkien yhteydessä voimasuhteet olivat epäsuhdet, puhumattakaan afrikkalaisten orjien ja heidän valkoisten isäntiensä suhteesta.²¹ Eurooppalaiset joko alistivat vieraan kulttuurin tai pyrkivät käännättämään sen eurooppalaisuuden epätäydelliseksi kopioksi. Epätasaisista voimasuhteista onkin käytetty vertausta ”junan ja polkupyörän yhteentörmäys” kulttuurien kohtaamisen sijaan.²²

Kulttuurien kohtaamisista puhuttaessa kuvaavaa on kiivas keskustelu, jota käytiin vuoden 1992 Amerikan valloittamisen tai ”löytämisen” 500-vuotispäivän juhlallisuuksien yhteydessä ympäri maailman. Kohtaamistilanne nähtiin Kolumbuksen aikana, ja nähdään edelleenkin hyvin eri tavoin riippuen näkökulmasta. Eurooppalaiset halusivat juhlia vuonna 1992

¹⁹ McNeill, McNeill 2006, 19–22.

²⁰ McNeill, McNeill 2006, 22–23.

²¹ Kuparinen 2004, 212–213.

²² Pakkasvirta, Teivainen 1992, 7-8, 12.

Amerikan ”löytämistä”, suuria ja mahtavia siirtomaavaltojaan, sivilisaation voittoa ”barbaareista” sekä valloitusretken sankarillisuutta. Amerikan alkuperäiskansat ja muut alistetut ryhmät taas pitivät vuotta 1992 maailmanhistorian suurimman väestökatastrofin 500-vuotisjuhlana. He katsovat löytöretkien aloittaneen korkeakulttuurien romahduttamisen, alistamisen ja laajamittaisen orjien käytön, kielten ja kulttuurien hävittämisen sekä ekologisen kriisin. Näkökulmat ovat siis hyvin poikkeavat toisistaan. Vuonna 1991 Latinalaisen Amerikan sosiologiyhdistyksen konferenssissa päädyttiin käyttämään termiä ”500 vuotta jotain”. Vaikka tätä käsitettä voi hädin tuskin kutsua kompromissiksi, tällainen kulttuurien välinen vuoropuhelu ja näkökulmien avartaminen on tärkeää ja välttämätöntä nykyisessä monikulttuuristuvassa maailmassa.²³

Historioitsija Bernard Lewis käytti ensimmäisenä fraasia ”kulttuurien yhteentörmäys” vuonna 1990, jolloin hän viittasi juutalais-kristillisen perinteen ja islaminuskon välisiin kiristyneisiin suhteisiin. Myöhemmin Lewisin ajatuksia kehitti Samuel Huntington, joka on katsonut läntisen ja islamilaisen maailman suhteen olevan polarisoitunut.²⁴ Huntingtonin keskustelua herättäneen ja kiistellyn ajatuksen mukaan nykymaailman suurin uhka maailmanrauhalle on juuri kulttuurien (tai sivilisaatioiden) yhteentörmäys, mikä on väistämätön seuraus valtasuhteiden muutoksesta esimerkiksi ristiretkien vuoksi. Uskonnollisilla erimielisyyksillä onkin suuri rooli tuossa yhteentörmäyksessä.²⁵

Kulttuurien kohtaaminen on tämän tutkimuksen punaisena lankana ja johtoajatuksena. Käytän sitä merkityksessä länsimaisen kulttuurin kosketus ja törmäys johonkin vieraaseen kulttuuriin, kuten islaminuskoisiin ristiretkiaikana sekä afrikkalaisiin ja Amerikan alkuperäiskansoihin löytöretkien sekä transatlanttisen orjuuden aikana. Noiden kulttuurien kohdatessa länsimainen tarkoitti lähes poikkeuksetta eurooppalaista, ja kohtaamisen valtasuhteet olivat poikkeuksetta epäsuhdat eurooppalaisten hyväksi.

²³ Pakkasvirta, Teivainen 1992, 7-11.

²⁴ Hillenbrand 2005, 210.

²⁵ Huntington 1996, 13, 54.

2. Tutkimuskysymykset

2.1. Tutkimuskysymykset yleisesti

Tutkimuksen aineistona on kolme 2000-luvun lukion historian oppikirjasarjaa, jotka ovat Editan kustantama Aikakirjasarja, Otavan Forum-sarja sekä WSOY:n Muutosten maailma. Keskityn merkittävimiksi katsomiini historiallisiin tapahtumasarjoihin, jotka liittyvät kiinteästi kulttuurien kohtaamiseen historian eri aikakausina. Tällaisia ovat ristiretket, löytöretket sekä transatlanttinen orjuus. Kaikki ne ovat laajoja ilmiöitä ja tapahtumaketjuja, jotka ovat vaikuttaneet eri väestöryhmien keskinäisiin suhteisiin nykypäivään saakka.²⁶

Lukion opetuksen ja oppikirjojen tulee noudattaa opetussuunnitelman perusteita. Oleellisena tutkimuskysymyksenäni on opetussuunnitelman näkökulma tutkimukseni ”punaista lankaa”, eli kulttuurien kohtaamista kohtaan ristiretkien, löytöretkien sekä transatlanttisen orjuuden valossa. Tutkin kuinka opetussuunnitelmat, ja erityisesti niiden sisällöt ovat ottaneet huomioon tärkeiksi perustelemani kolme teemaa, joissa on pohjimmiltaan kysymys eri kulttuurien kohtaamisesta. Tarkastelen erityisesti uusinta, vuoden 2003 lukion opetussuunnitelman perusteita, mutta huomioin myös vuosikymmenten saatossa tapahtuneita muutoksia vertailemalla sitä edellisiin, vuosien 1994 sekä 1985 opetussuunnitelmiin. Lukion opetussuunnitelma painottaa historian osalta ilmiöiden moniperspektiivisyyttä sekä erityisesti syy-seuraussuhteita. Myös historian tietojen kriittistä tarkastelua sekä kulttuurien erilaisuuden ymmärtämistä pidetään tärkeänä. Muut tutkimuskysymykseni nousevat näistä sisällöistä ja tavoitteista käsin.

Oleellisin tutkimuskysymykseni on lukion historian oppikirjojen näkökulma kolmeen historian ilmiöön. Tutkin näiden teemojen valossa oppikirjojen antamaa kuvaa historian ilmiöistä, joissa eri kulttuurien kohtaaminen oli oman aikansa käännekohtana. Millaisia maailmankuvan malleja oppikirjat tarjoavat? Onko erilaisia näkökulmia otettu huomioon, vai vahvistavatko sisällöt eurosentrisiä tulkintoja tärkeistä historian ilmiöistä eli vahvistavatko ne Eurooppa-keskeistä ajatusmaailmaa.

²⁶ Isaksson, Jokisalo 2005, 9.

Näkökulmien moninaisuutta ja ilmiöiden esittämistapaa selvitän tarkastelemalla kolmesta teemasta tarjottuja tietoja mainittujen syiden, seurausten sekä oppikirjoissa käytettyjen käsitteiden ja termien valossa. Tutkin painottavatko oppikirjat tapahtumahistoriaa kertomalla vain faktatietoja ilmiöistä, vai tarjoavatko ne laajempia näkökulmia pohtimalla historian tärkeää kysymystä: Miksi? Miksi ristiretket, löytöretket ja transatlanttinen orjuus tapahtuivat? Analysoin myös miten oppikirjat esittävät tapahtumien seuraukset omana aikanaan ja erityisesti, mitkä olivat seuraukset pidemmällä aikavälillä.

Näkökulmien laajuutta selvitän huomioimalla myös sen, kuinka eri väestöryhmien erilaiset kokemukset ja roolit on huomioitu kolmessa teemassa. Lisäksi tarkastelen, onko historian tärkeitä tapahtumia kytketty toisiinsa, vai onko asiat esitetty toisistaan irrallisina historian tapahtumina. Kaikki kolme teemaa käynnistivät historian suuria tapahtumaketjuja, tai ovat seurauksia sellaisista, joten niiden ymmärtäminen vaatii historian pitkien linjojen ymmärtämistä ja pohtimista.

Kulttuurien kohtaamisen kuvaamiseen liittyvät oleellisesti lukuisat vanhentuneet tai merkitystään muuttaneet käsitteet, sanonnat ja termit, jotka leimaavat tiettyä kansanryhmää tai tapahtumaa. Käytettyjen käsitteiden valinta on tärkeää, sillä sanavalinnat ovat osaltaan muokkaamassa lukijoiden maailmankuvaa. Kirjassa käytetyt käsitteet paljastavat melko tehokkaasti tarjottujen näkökulmien moninaisuuden tai rajallisuuden. Tutkin oppikirjojen käyttämiä käsitteitä tutkimusteemojeni yhteydessä.

Lyhyesti ja tiivistettynä tärkein tutkimuskysymykseni on siis seuraavanlainen:

- Kuinka oppikirjojen sisällöissä esitetään kulttuurien kohtaaminen kolmen teeman, eli ristiretkien, löytöretkien, sekä transatlanttisen orjuuden valossa?

Miksi sitten yleensäkin on tärkeää ymmärtää ja käsitellä historian ja nykyisyyden tapahtumia ja ilmiöitä useammasta näkökulmasta? Vastauksen antaa esimerkiksi Unescon yleiskokouksen julkilausuma vuodelta 1995, missä todettiin nopeasti muuttuvan maailmamme ongelmiksi muun muassa suvaitsemattomuus, terrorismin monet muodot, syrjintä, sodat ja väkivalta ”toisina” pidettyjä kohtaan sekä elintasokuilujen kasvaminen joka puolella maailmaa. Kasvatuksen tavoitteiksi kokous asetti kyvyn tunnistaa ja hyväksyä arvot, jotka yksilöiden kansojen ja kulttuurien monimuotoisuus tekevät mahdolliseksi. Tämä taas edellyttää historian

ilmiöiden ristiriitaisuuksien sekä syy-seuraussuhteiden ymmärtämistä. Erityisesti historianopetukselle globaalistuminen ja nopeasti monikulttuuristuva yhteiskunta asettaa haasteita, sillä Euroopan ja oman kansan historia ei voi olla ainoana näkökulmana menneisyyteen. On osattava ymmärtää eri kulttuureja ja erilaisia historian tulkintoja.²⁷

2.2. Teemojen rajaukset

Ristiretki-käsitettä on käytetty kielikuvana politiikassa jo 1800-luvulta lähtien. Ristiretkiksi on siitä lähtien kutsuttu monia eri tapahtumia, kuten Krimin sotaa (1854–56), Espanjan sisällissotaa (1936–1939) sekä toisen maailmansodan joitakin tapahtumia, kuten Saksan Barbarossa-suunnitelmaa. Myös lukuisia eri ilmiöitä on myöhemmin kutsuttu tällä käsitteellä. Esimerkiksi kristittyjen ja islamin välinen taistelu, joka jatkuu vieläkin, on ymmärretty (päättymättömäksi) ristiretkeksi, ja Yhdysvallat ja sen liittolaiset on leimattu kielenkäytössä ”kansainvälisiksi ristiretkeläisiksi” niiden käydessä terrorismin vastaista sotaansa.²⁸

Nykykielenkäytössä ja erityisesti politiikassa ristiretkikäsité on tullut ajankohtaiseksi ääri-islamistien terroristi-iskujen vyöryn myötä. Viimeistään Yhdysvaltain presidentin George W. Bushin pitämä puhe 11.9.2001 tapahtumien jälkeen, missä hän kutsui uutta terrorismin vastaista sotaa ”ristiretkeksi”, sai aikaan paljon keskustelua. Sen jälkeen ristiretkikäsité on ollut erityisen yleinen ja kiistelty. Bushin katsottiin pitävän konfliktia kristittyjen ja muslimien välisenä yhteenotona. Erityisesti Lähi-idässä puhe vahvisti käsitystä amerikkalaisista ja eurooppalaisista ”ristiretkeilijöinä”.²⁹

Tässä tutkimuksessa tarkoitan ristiretkillä kuitenkin ”vain” niiden alkuperäistä merkitystä, eli valloitusotia, joita läntinen kirkko kävi sydänkeskijalla Lähi-idässä. Ajallisesti rajaan ristiretket yleisimmin kirjallisuudessa mainitulle aikavälille, eli vuosiin 1096–1291.

²⁷ Isaksson, Jokisalo 2005, 7.

²⁸ Hillenbrand 2005, 205–211.

²⁹ Madden 2005a, 6-7.

Löytöretkien osalta kiinnitän huomiota erityisesti siihen, onko kirjoissa huomioitu seikkoja jotka mahdollistivat kyseiset retket. Niitä olivat esimerkiksi merenkulkuun ja talouteen liittyvät edistysaskeleet, joiden kehittyminen vaati vuosisatojen aikavälin, eivätkä kaikki niistä olleet riippuvaisia eurooppalaisista.³⁰ Oleellista on myös se, että eurooppalaiset eivät olleet ensimmäisiä ”maailmanvalloittajia”, vaan esimerkiksi Kiinan rooli maailman merillä oli merkittävä keskiajalla. Tutkin onko Euroopan roolia ylikorostettu, vai onko muiden maiden ja maanosien ansiot otettu huomioon niiden ansaitsemalla tavalla. Mahdollisen eurosentrisyyden ilmenemistä kartoitan siis tarkastelemalla sitä, onko kirjoissa huomioitu myös muihin maanosiin kuin eurooppalaisten Amerikkaan tehdyt löytöretket, vai onko painopisteenä esimerkiksi vain Kolumbuksen ”löytö”?

Löytöretket katsotaan yleensä alkaneeksi Kolumbuksen saapuessa ”uuden maailman” rannikolle vuonna 1492. Usein tämä tapahtuma on tulkittu Amerikan ”löytämiseksi”. Näkemystä on usein kritisoitu voimakkaastikin.³¹ Tutkin kuinka oppikirjat esittävät asian. Ovatko esimerkiksi viikinkien tekemät retket Amerikkoihin jo vuosisatoja ennen Kolumbusta huomioitu? Huomioin myös sen, että Eurooppa ei suinkaan ollut ainoa maailmankolkka, jossa oltiin kiinnostuneita muustakin kuin omasta elinpiiristä. En siis rajaa käsitettä löytöretket kovinkaan tiukasti, vaan huomioin oppikirjoissa muutkin yhteydet, joissa viitataan löytöretkiin.

Orjuus on eräs ihmiskunnan historian vanhimmista ilmiöistä, ja se jatkuu edelleen. Ensimmäisen kerran orjia käytettiin tiettävästi noin 3000 vuotta eaa. Mesopotamian alueella maanviljelyksen kehittymisen yhteydessä. Nykyisin orjuus on eräs globalisaatiokehityksen pimeistä puolista. Ilmiönä orjuus on niin laaja käsite, että koko sen historiaa ja kaikkia sen ilmenemismuotoja on mahdotonta ottaa mukaan tähän tutkimukseen. Keskityn vain transatlanttiseen orjakauppaan, joka jätti erityisen syvät jäljet kokonaisten kansakuntien ja suurten väestöryhmien välisiin suhteisiin. Tarkoitan tässä transatlanttisella orjuudella orjakauppaa, joka tapahtui aikavälillä (noin) 1500–1800, suuntautui Afrikasta Amerikkoihin, ja sisälsi orjien laajamittaista käyttöä Amerikoissa.³² Oleellisia eroja transatlanttisen ja muun orjuuden välillä on edellisen aiempaa järjestelmällisempi ja kaupallisempi luonne sekä

³⁰ Kuparinen 2004, 202–203.

³¹ Pakkasvirta, Teivainen 1991, 11.

³² Isaksson, Jokisalo 2005, 67–89.

yksinkertaisesti orjien huomattavasti suurempi määrä. Suurena erona on myös ihonväri. Ensimmäistä kertaa orjat olivat lähestulkoon aina eri etnisestä ryhmästä kuin orjanomistajat³³

Transatlanttiseen orjakauppaan liittyy läheisesti rasististen asenteiden ja käsitysten syntyminen. Tämän teeman yhteydessä kiinnitän peruskysymysten lisäksi erityisesti huomiota aatehistorian ilmenemiseen tutkimissani oppikirjoissa. Transatlanttinen orjuus vaikutti ratkaisevasti kolmen maanosan taloudelliseen ja poliittiseen kehitykseen. Tämän teeman yhteydessä tarkastelen sitä, onko noita vaikutuksia käsitelty oppikirjoissa tasapuolisesti, vai onko jokin maanosa jätetty vähemmälle huomiolle. Lisäksi, orjuuden lakkauttamisen syistä ja sen ajankohdasta on annettu tutkimuksissa monia eri selityksiä.³⁴ Tarkastelen siis myös sitä, mitä lakkauttamisesta oppikirjoissa kerrotaan.

Käytännön tasolla tutkimus etenee siten, että kukin teema muodostaa oman lukunsa. Analysoin kolmea kirjasarjaa rinnakkain, ja tarkastelen kustakin teemasta järjestyksessään oppikirjoissa esitettyjä syitä ja seurauksia sekä kunkin teeman erityiskysymyksiä. Sitten tarkastelen opetussuunnitelmien perusteita, ja analysoin kuinka niiden näkökulmia on toteutettu oppikirjoissa. Lopuksi tutkin oppikirjojen käyttämiä käsitteitä ja termejä.

3. Lähteet

Tutkimuksen lähteinä käytän kolmea lukion historian kirjasarjaa: WSOY:n kustantamaa Muutosten Maailmaa, Editan Aikakirjaa sekä Otavan Forumia. Kukin kirjasarja on laajalti käytössä suomalaisissa lukioissa. Olen rajannut analyysini kolmen kirjasarjan osalta lukion kahden ensimmäisen kurssin oppikirjoihin. Kurssit ovat *Ihminen, Ympäristö ja Kulttuuri* sekä *Eurooppalainen ihminen*, joista kumpikin käsittävät pitkän aikajakson esihistoriasta ja antiikin ajasta nykyaikaan.

Lukion opetussuunnitelman perusteiden 2003 mukaisesti ensimmäisessä historian kurssissa käsitellään ihmisen ja luonnon vuorovaikutusta sekä kulttuuriympäristön rakentumista ja

³³ Klein 1999, 6-7.

³⁴ Isaksson, Jokisalo 2005, 91, 99.

kehittymistä esihistoriasta nykypäivään. Toinen kurssi keskittyy eurooppalaisen kulttuurin kehitykseen ja maailmankuvan muutokseen painottaen tieteellistä sekä aatehistoriallista kehitystä. Kurssin koko sisältö siis sivuaa tutkimukseni punaista lankaa, eli kulttuurien kohtaamista.³⁵

Ensimmäisenä lähteenäni on WSOY:n kustantama Muutosten maailma-kirjasarja, joka on uudistettu vastaamaan uuden opetussuunnitelman perusteita. Kustantajan internet-sivujen esittelyn mukaan kirjasarja on jo muodostunut klassikoksi, jonka tekijäryhmä (Heikkonen, Ojakoski, Väisänen) tuntee käytännön opetustyön sekä lukio-opetuksen tarpeet ja mahdollisuudet hyvin. Esittelyssä painotetaan erityisesti sisältöjen ajantasaisuutta sekä runsasta, syventävää dokumenttiaineistoa.

Lukion historian kurssit 1-2 on yhdistetty samaan oppikirjaan. Käytössäni on uusin, eli vuoden 2005, 7., ja uudistettu painos. Kirjassa noudatetaan selkeää rakennetta, eli jokaisen aukeaman oikealla sivulla on asiateksti, ja vasemmalla syventävää, tekstiä tukevaa tietoa, kuten kartoja, kuvia ja tekstidokumentteja. Kirjassa on runsaasti tehtäviä ja aikajanoja, ja lopussa on käsite- ja henkilöhakemisto. Kirjan esittelyn mukaan lukion opetussuunnitelman perusteiden aihekokonaisuudet on otettu kirjassa huomioon, ja se on uudistettu ylioppilaskirjoitusten reaalikokeen vaatimusten mukaiseksi.³⁶

Toinen lähteeni on Editan kustantama Aikakirja-sarja. Editan internet-sivustoilla³⁷ painotetaan, että oppikirjat auttavat opiskelijaa ymmärtämään historiaa nimenomaan yhtenä kokonaisuutena, sekä osoittavat historian tapahtumien linkittymisen toisiinsa. Lisäksi mainitaan huolellinen tuotekehittely ja tekijäryhmien asiantuntijuus sekä monipuolisuus. Käytän tutkimuksessani uusimpia, eli vuosien 2005 ja 2006 painoksia. Vaikka kirjat ovat ilmestyneet uuden opetussuunnitelman ilmestymisen jälkeen, vain kurssin kaksi kirjassa mainitaan sen noudattavan opetussuunnitelman perusteita. Myöskään aihekokonaisuuksien huomioimista ei mainita.

Luonteenomaista Aikakirjoille niiden alkuesittelyiden mukaan on tiivis ja selkeä teksti. Uudistuksissa tekstiä on tiivistetty ja termien käyttöä vähennetty. Erityisesti kirjasarjassa on

³⁵ Lukion OPS 2003, 178–179.

³⁶ MM 1, 3.

³⁷ Aikakirjat Internet.

panostettu kerronnan elävyyteen ja tekstin luettavuuteen. Kirjat sisältävät myös kuvia, karttoja ja kaavioita, jotka liittyvät kiinteästi tekstiin. Rakenne oppikirjoissa on sama. Ne on jaettu päälukuihin, jotka alkavat aina selkeällä aloitusaukeamalla, ja päättyvät kertaustehtäviin. Kirjojen lopussa on asiahakemisto. Kirjat sisältävät myös niin sanottuja Fokus-tekstejä, jotka sisältävät syventävää tietoa kirjan varsinaista tekstiä täydentäen.³⁸

Vaikka Aikakirjojen perusrakenne on sama, esittelyiden mukaan ne eroavat jonkin verran toisistaan. Ensimmäisen kurssin kirjassa eli Ihmisen ja ympäristön aikakirjassa painotetaan historian tutkimuksen oppimista, jonka avulla halutaan viestiä sitä, että historia on niin menneen maailman kuin nykyisyydenkin ymmärtämistä. Eurooppalaisen ihmisen Aikakirjan esittelyssä taas painotetaan erityisesti tekstin uudistumista ja sen myötä luettavuuden paranemista. Lisäksi kirjaan on lisätty runsaasti kuvitusta.³⁹

Kolmantena lähteenäni on Otavan Forum-kirjasarjan uusimmat, eli vuoden 2006 painokset. Kummatkin noudattavat lukion uusinta opetussuunnitelmaa. Kuten Aikakirjasarjakin, myös Otavan internetsivustojen⁴⁰ mukaan Forum on tekstien, kuvien, tilastojen ja dokumenttien muodostama kokonaisuus, joka auttaa lukijaa hahmottamaan historian suuria linjoja. Forumin mainostetaan sopivan hyvin myös itseopiskeluun.

Forum-kirjojen johdantoluvuissa painotetaan muun muassa kriittisen ajattelun merkityksen korostamista, mitä kehitetään tuomalla esille erilaisia näkökulmia historiaan, sekä runsailla dokumenttiaineistoilla. Sarja korostaa nimenomaan historian suuria kehityslinjoja ja kiinnittää huomiota kronologioihin. Kirjat on jaettu päälukuihin, joista jokainen alkaa johdannolla, joka sisältää luvun keskeiset asiat. Lukujen lopussa on erilaisia kertaus- ja dokumenttitehtäviä, joiden tarkoitus on valmistaa opiskelijoita historian ainereaaliin. Dokumenttitehtävien monipuolisuus ja niiden tekemisen ohjeistus erottavatkin Forum-sarjan kahdesta edellisestä. Tehtäviä on runsaasti, ja niihin kiinnitetään paljon huomiota. Forumissa on melko vähän itse leipätekstiä, eikä siinä ole selvää rakennetta kuten Muutosten maailmassa. Niiden sijasta kuvia ja muita dokumentteja on ripoteltu joukkoon runsaasti. Kirjojen lopussa on selkeät kertausaukeamat kunkin kirjan keskeisistä sisällöistä kronologiana, sekä lisäksi

³⁸ AK 1, 3-4; AK 2, 3-4.

³⁹ AK 1, 3-4; AK 2, 3-4.

⁴⁰ Forum Internet.

käsittehakemistot. Tekijäryhmistä ei ole lisäselvityksiä missään, kuten ei myöskään ole erillistä mainintaa aihekokonaisuuksien huomioimisesta.⁴¹

Kirjojen omien esittelyiden perusteella Muutosten maailmassa on panostettu runsaaseen dokumenttiaineistoon, ja Aikakirjoissa runsaampaan, mutta tiiviiseen ja luettavaan tekstiin. Forum taas näyttäisi olevan näiden välimaastossa tekstin ja dokumenttien runsaudella mitattuna. Myöhemmin tekstissä käytän kirjoista lyhenteitä MM 1 ja MM 2 (=Muutosten maailma), sekä AK 1 ja AK 2 (Aikakirjat).

4. Tutkimuksen viitekehys

4.1. Historian tutkimus ja opetus: objektiivisia tieteenaloja?

Tieteellisen ja historiallisen tiedon luonteeseen kuuluu, että ne on tuotettu objektiivisesti, eli subjektiivisia kannanottoja on vähintäänkin pyritty välttämään. Täysin objektiivinen tiede on kuitenkin vain ihanne, sillä tutkijan omaksumat käsitykset luotettavasta tiedosta ja todellisuudesta vaikuttavat tieteelliseen tiedonmuodostamiseen. Tiede pyrkii kuitenkin menetelmiin, joiden erehdysten mahdollisuus on minimoitu. Lisäksi tieteelliselle tiedolle on ominaista toistettavuus.⁴² 1900-luvulla vallalla olleet tieteen tunnetuimmat tunnuspiirteet on luonut Robert Merton. Hänen mukaansa tieteen tulee olla muun muassa universalistista, yhteisöllistä, puolueetonta (eli vapaata tutkijan ennakkoluuloista), sekä sen tulee noudattaa järjestelmällisen epäilyn periaatetta, jolloin tulokset asetetaan tiedeyhteisön kritiikille.⁴³

⁴¹ Forum 1, 6-7; Forum 2, 6-7.

⁴² Metsämuuronen 2003, 3.

⁴³ Hirsjärvi 2000a, 23–24. Ks.myös Varto 1992, 18–20.

Historiantutkimuksen eräs tunnusomaisimmista piirteistä on täydellisen objektiivisuuden mahdottomuus.⁴⁴ Objektiivisuudella tarkoitan tässä sitä, että tutkija ei sekoita omia uskomuksiaan, asenteitaan tai arvostuksiaan tutkimuskohteeseen. Käytännön tasolla se ei kuitenkaan ole mahdollista, mutta tärkeintä on, että tutkija yrittää tunnistaa omat ennakkokäsityksensä. Toisin sanoen objektiivisuus syntyy subjektiivisuuden tunnistamisesta sekä tunnustamisesta.⁴⁵

Tutkijan on siis mahdotonta asettua oman aikakautensa sekä sen kulttuurin ulkopuolelle, jonka ihmisten käsitykset historiasta ovat hänen lähtökohtanaan. Historiantutkija voi vain yrittää tunnistaa omat ennakkonäkemyksensä ja pyrkiä arvioimaan niiden vaikutusta. Kuitenkin etäisyyden ottaminen tutkimuskohteeseen on eräs keskeisimpiä historiantutkijalle asetettuja vaatimuksia.⁴⁶ On siis erityisesti otettava huomioon oma taustani eurooppalaisena ihmisenä, koska tutkimuksen tarkoituksena on juuri yksipuolisen, länsimaisen tulkinnan tunnistaminen oppikirjojen sisällöistä. Tehtävä on haastava, sillä monissa tutkimuskirjoissa näkökulman rajoittuneisuus on mukana tutkimusten lähtökohdissa ja tuloksissa. On huomioitava sekä tutkimuskirjallisuuden että lähteiden mahdolliset näkökulmien rajallisuudet.

Historian tutkimus ja tieteenala on vain yksi tapa esittää historiaa. Koulujen oppiaineet on erotettu varsinaisesta tieteestä. ”Oikea” historia ja kouluhistoria on erotettu toisistaan. Jaon taustalla on kategorisointi tieteelliseen tietoon ja arkitietoon. Vaikka oppikirjojen sisältöjen on sanottu nojautuvan enemmän tieteelliseen kuin kaunokirjalliseen esittämisen tapaan, tieteen kriteerit eivät varsinaisesti kosketa oppikirjoja eivätkä historian opetustakaan, vaikkakin oppikirjojen tekstien on määritelty olevan ”popularisoituja tieteellisiä tekstejä”.⁴⁷

Jorma Kalelan mukaan (2000) oppikirjat tulee erottaa historian tutkimuksesta. Koska edellä mainitut tieteen kriteerit eivät käytännön tasolla kosketa oppikirjojen sisältöjä, oppikirjat eivät hänen mukaansa aina edusta tai heijasta historiantutkimuksen tuloksia.⁴⁸ Syynä on esimerkiksi se, että vuonna 1991 Opetushallitus luopui oppikirjojen tarkastusmenettelystä. Tämä vaikutti paljon erityisesti historian opetukseen, koska erityisesti sotien jälkeen historian oppikirjat olivat tarkan valvonnan kohteina. Vuoden 1991 jälkeen oppikirjojen kirjoittajat

⁴⁴ Kalela 2000, 14.

⁴⁵ Eskola, Suoranta, 1998, 17; Hirsjärvi 2000b, 152.

⁴⁶ Kalela 2000, 14. Ks. myös Väisänen 2005, 48–49.

⁴⁷ Kalela 2000, 14; Väisänen 2005, 4, 6.

⁴⁸ Kalela 2000, 12.

ovat saaneet kirjoittaa oppikirjoja ilman valtiovalta kontrollia.⁴⁹ Mielestäni Kalela kuitenkin unohtaa sen oleellisen seikan, että opetussuunnitelmien perusteet sitovat oppikirjojen sisältöjä, ja sen mukaan opetuksen lähtökohtana tulee olla historian luonne tieteenalana ja sen tiedon muodostumisen perusteet, minkä vuoksi huomiota tulee kiinnittää tietojen kriittiseen pohdintaan ja tulkintaan.⁵⁰ Jo alakoulun 5. ja 6. luokan arvioinnin hyvän osaamisen kriteereissä vaaditaan, että oppilaan on erotettava toisistaan fakta ja mielipide sekä lähde ja siitä tehty tulkinta.⁵¹

Oppikirjojen rooli lukijoiden, eli tässä tapauksessa opiskelijoiden, maailmankuvan muokkaajana sekä yhteiskunnan näkökulmien ilmentäjänä on suuri. Oppikirjoilla on todettu olevan lukijoihin vahva tiedollinen- sekä arvovaikutus, sillä kirjojen rooli oppilaiden ja opettajien tiedonlähteenä on hyvin merkittävä. Oppikirjojen roolia on rinnastettu jopa nykypäivän massamedian vertaiseen tiedonlähteeseen.⁵²

Opetussuunnitelmat ja niiden uudistukset ilmentävät yhteiskunnallisten arvostusten muutosta. Uusimmat opetussuunnitelmat painottavat esimerkiksi monikulttuurisuuden ja suvaitsevaisuuden tärkeyttä. Opetussuunnitelmien taas tulee olla oppikirjojen sisältöjen pohjana. Kirjoja on pidetty opetussuunnitelmien heijastumina sekä niiden ”pedagogisina ruumiillistumina”.⁵³

Vaikka opetussuunnitelma edellyttää opetuksen perustuvan historian tieteellisiin tutkimustuloksiin, historian opetuksen ei voi katsoa täyttävän tieteen kriteerejä. Opettaja joutuu välttämättä tekemään arvovalintoja siinä, mitä oppiainesta hän painottaa, ja mitä jättää ehkä kokonaan käsittelemättä, sillä historian oppiaine on hyvin laaja suhteessa lukion tuntimääriin.⁵⁴ Castren (1992) on todennut, että tuskin mikään muu oppiaine on niin paljon sidoksissa oman aikansa aatteellisiin ja yhteiskunnallisiin pyrkimyksiin kuin historian opetus.⁵⁵ Historian opetus on hyvin arvosidonnaista, missä historian tutkimuksessa juuri pyritään pääsemään eroon.

⁴⁹ Väisänen 2005, 56.

⁵⁰ Lukion OPS 2003, 176.

⁵¹ Perusopetuksen OPS 2004, 223.

⁵² Selander 1991, 36. Ks. myös Väisänen 2005, 9.

⁵³ Väisänen 2005, 9.

⁵⁴ Väisänen 2005, 6.

⁵⁵ Castren 1992, 11.

Useat tutkimukset osoittavat monien historian tapahtumien, kuten risti- tai löytöretkien sekä orjuuden olleen kulttuurien kohtaamisen näkökulmasta yksipuolista, jolloin toinen osapuoli on ollut antavana, toinen ottavana.⁵⁶ Jälkeenpäin noiden tapahtumien ja ilmiöiden kuvaaminen on usein tapahtunut eurooppalaisten, valkoisten ihmisten näkökulmasta ja lähtökohdista käsin. Näihin seikkoihin on kiinnitetty huomiota vasta viime vuosikymmeninä. Suppeat ja yksipuoliset näkökulmat ovat olleet vallalla vuosisatojen ajan, joten niiden muuttuminen on hidas prosessi, joka ei välttämättä näy vielä historian oppikirjoissa.

4.2 Tutkimuksen metodit

Vaikka jako kvalitatiivisiin ja kvantitatiivisiin tutkimusmetodeihin on kiistelty, ja näiden kahden tutkimusotteen välit ovat hämärtyneet, mutta tämän tutkimuksen voi katsoa noudattavan kvalitatiivista analyysitapaa. Eskolan ja Suorannan laadullisen tutkimuksen tunnusmerkkien mukaan oma valintani ilmenee muun muassa aineistonkeruumenetelmästäni, joka on harkinnanvarainen sekä epätäydellinen ottaen huomioon nykypäivän lukuisat eri lukion historian oppikirjasarjat, joista itse olen valinnut vain kolme laajalti käytettyä. Otantani taas on harkinnanvarainen, sillä olen valinnut tutkimani teemat subjektiivisesti pitäen kriteerinä vain sitä, että ne liittyvät olennaisesti kulttuurien kohtaamiseen. Kvalitatiivisen tutkimuksen kriteereitä noudattaa tässä tutkimuksessa hypoteesittomuus, mikä tarkoittaa käytännössä sitä, että tutkijalla ei saa olla ennako-oletuksia tutkimuskohteesta tai tutkimuksen tuloksista.⁵⁷

Kvalitatiivisten tutkimusmetodien monipuolisesta kirjosta noudatan tutkimuksen edetessä pääasiassa fenomenologian periaatteita ja metodeja. Fenomenologiassa pyritään näkemään tutkittava ilmiö, eli tässä tapauksessa oppikirjojen sisällöistä valitsemani teemat, mahdollisimman pelkistettyinä ilman etukäteisoletuksia aineistosta. Pyrin siis fenomenologiseen ymmärrykseen, eli vältän ennako-oletusteni vaikutusta aineiston analyysiin. Metodissa edetään yksittäisen ilmiön havainnoinnista lopulta tilanteeseen, jossa on mahdollista nähdä ilmiöön liittyviä syvempiä merkityksiä. Jos aineistostani esimerkiksi

⁵⁶ Hall 1999, 122; Kuparinen 2004, 212–214.

⁵⁷ Eskola, Suoranta 1998, 14–18; Metsämuuronen 2003, 166–168, 195.

nousee esille useita tiettyjä sanoja tai asiayhteyksiä, jotka viittaavat kirjoittajien yksipuoliseen maailmankuvaan, on mahdollista luoda johtopäätöksiä oppikirjojen näkökulmista yleisellä tasolla. Lisäksi analyysiä voi syventää edelleen pohtimalla noiden näkökulmien mahdollisia vaikutuksia lukijoihin, eli opiskelijoihin, mikä viittaa mainittuihin ilmiön syvempien merkitysten näkemiseen. Lyhyesti sanottuna fenomenologia on esimerkki induktiivisesta päättelytavasta, jossa yksityistapauksen katsotaan olevan esimerkki yleisestä.⁵⁸

Sisällönanalyysi on tutkimuksen toteuttamistapa, joka voidaan ymmärtää joko yksittäisenä tutkimusmetodina tai väljänä teoreettisena viitekehyksenä. Tässä tapauksessa käytän sisällönanalyysiä sen edellisessä merkityksessä. Sisällönanalyysi on metodi, jota voidaan soveltaa monin eri tavoin niin kvantitatiivisissa kuin kvalitatiivisissakin tutkimuksissa. Kvantifioivaa sisällönanalyysiä kutsutaan myös tilastolliseksi sisällön erittelyksi, joka on metodina poissuljettu tästä tutkimuksesta ottaen huomioon pyrkimykseni analysoida oppikirjojen sisältöjen syvällisempiä merkityksiä, eikä tyytyä vain luokittelemaan sisältöjä eri kategorioihin.⁵⁹

Käytän siis menetelmänä kvalifioivaa sisällönanalyysiä, jota on myös määritelty lukuisin eri tavoin. Väljästi määriteltynä se tarkoittaa menettelyä, jossa tieteellisiä pelisääntöjä sovelletaan dokumenttien sisällön tutkimiseen. Kvalitatiivisessa sisällönanalyysissä painopiste on tutkittavan aineiston sisällöllisissä merkityksissä, eli tässä tapauksessa oppikirjojen sisällöissä, ei esiintymisfrekvensseissä, jotka ovat kvantitatiivisen sisällönanalyysin painopisteenä.⁶⁰

Sisällönanalyysi on menettelytapa, jolla voidaan analysoida lähes mitä tahansa dokumentteja systemaattisesti ja melko objektiivisesti. Sisällönanalyysi on tekstianalyysia, kuten on myös diskurssianalyysi. Kuitenkin siinä missä sisällönanalyysissä etsitään tekstin syvempiä merkityksiä, diskurssianalyysi tutkii, miten näitä merkityksiä tekstissä tuotetaan. Sisällönanalyysi voidaan lisäksi toteuttaa joko aineistolähtöisesti, teoriaohjaavasti tai teorialähtöisesti. Aineiston analyysista puhuttaessa jälkimmäisissä tavoissa käytetään deduktiivista analyysitapaa, kun taas itse käyttämässäni aineistolähtöisessä sisällönanalyysissä käytetään induktiivista analyysitapaa.⁶¹

⁵⁸ Eskola, Suoranta 1998, 147; Tuomi, Sarajärvi 2004, 102–104; Varto 1992, 86.

⁵⁹ Jyrhämä 2004, 224–225; Tuomi, Sarajärvi 2004, 93, 106–108.

⁶⁰ Eskola, Suoranta 1998, 186; Jyrhämä 2004, 225–228.

⁶¹ Tuomi, Sarajärvi 2004, 105–106, 110.

Sisällönanalyysin tarkoituksena on luoda sanallinen ja selkeä kuvaus tutkittavasta ilmiöstä eli oppikirjojen teemoista. Aineisto pyritään järjestämään tiiviiseen ja selkeään muotoon kadottamatta sen sisältämää informaatiota. Ei siis ole tarkoituksenmukaista esimerkiksi poimia mahdollisia yksittäisiä näkökulmaltaan yksipuolisia lausahduksia oppikirjasta ottamatta huomioon kulloistakin asiayhteyttä. Sisällönanalyysillä luodaan selkeyttä aineistoon, jotta sen perusteella voi tehdä selkeitä ja luotettavia johtopäätöksiä. Aineiston käsittely perustuu tutkijan loogiseen päättelyyn ja tulkintaan, jossa aineisto aluksi hajotetaan osiin, kunnes taas lopuksi se kootaan yhteen uudella tavalla loogiseksi kokonaisuudeksi. Analyysiä tehdään siis prosessin jokaisessa vaiheessa.⁶²

4.3. Tutkimusperinne

Oppikirjatutkimuksen perinteet ovat melko lyhyet. Vasta 1970-luvulta alkaen oppikirjatutkimus hyväksyttiin vähitellen tieteelliseksi tutkimustyyppiksi. Tutkijat ovat olleet enemmän kiinnostuneita oppikirjojen hyväksymisprosessista tai opetuksen suunnittelusta.⁶³ Saksaan perustettiin jo 1950-luvulla kaksi instituuttia, joiden ensisijainen tehtävä oli tutkia oppikirjoja. Myöhemmin, erityisesti 1980-luvulla vastaavia instituutteja perustettiin muun muassa Itävaltaan, Yhdysvaltoihin sekä Ruotsiin. Suomessa oppikirjatutkimuksia on alkanut ilmestyä vähitellen varsinaisesti 1980-luvulta alkaen. Erityisesti vuoden 1985 opetussuunnitelmauudistus herätti tutkijoiden kiinnostuksen oppikirjoja kohtaan. Kuitenkin, niin maailmalla kuin Suomessakin oppikirjatutkimukselle on tarvetta ja tilausta.⁶⁴

Oppikirjoja on perinteisesti tutkittu kolmesta eri näkökulmasta, joissa myös metodit ovat vaihdelleet. Näkökulmina ovat olleet luettavuustutkimukset, pedagogiset tutkimukset, sekä kolmantena asiasisällön tutkimukset, johon kategoriaan myös oma tutkimukseni kuuluu.⁶⁵

Marja-Liisa Julkunen on eräs tunnetuimmista suomalaisista oppikirjatutkijoista. Julkunen on keskittynyt lähinnä yllä mainittuun luettavuuden näkökulmaan, eli hän on tarkastellut

⁶² Tuomi, Sarajärvi 2004, 110.

⁶³ Hietala 1982, 8.

⁶⁴ Selander 1991, 43–46.

⁶⁵ Väisänen 2005, 2, 32.

oppikirjoja nimenomaan kielen ja sen mahdollisuuksien näkökulmasta esimerkiksi teoksessaan *Oppikirja käsitteiden opettajana* (1989). Hän on tutkinut kvantitatiivisin metodein erityisesti yläkoulun ja lukion oppikirjojen tekstimalleja, sekä tapoja joilla oppikirjat esittävät oppiaineiden keskeiset käsitteet. Julkunen on tullut tulokseen, että suomalaiset oppikirjat vilisevät käsitteitä, joiden opettamisessa kirjojen tekijät eivät kuitenkaan käytä kielellisiä mahdollisuuksia, jotka helpottaisivat oppimista.

Oppikirjoja on siis tutkittu poikkileikkauksena tietystä ajasta, mutta niistä on tehty myös antoisaa vertailevaa tutkimusta, kuten Jaakko Väisänen tutkimus *Murros oppikirjojen teksteissä vai niiden taustalla? 1960- ja 1990-luvun historian oppikirjat kriittisen diskurssianalyysin silmin* (2005). Väisänen on käyttänyt myös hyvin yleistä oppikirjojen tarkastelumetodia, eli kvalitatiivista diskurssianalyysia. Tutkimus kuuluu pedagogisen tutkimuksen perinteeseen, sillä hän tarkastelee ensisijaisesti opetussuunnitelmien sekä yhteiskunnallisten arvojen ja ideologioiden heijastumista oman aikansa oppikirjoihin. Diskurssianalyysin mukaisesti hän kuitenkin tarkastelee oppikirjojen tekstejä kielellisten diskurssien ja yhteiskunnallis-sosiaalisten käytänteiden muodostamien todellisuuksien kohtauspaiikkana.

Myös historian oppikirjoja on tutkittu systemaattisesti melko vähän. Useimmiten niitä on tutkittu ensisijaisesti sisältöjen ja historianäkemyksen perspektiiveistä. Oppikirjoista on tarkasteltu muun muassa muutoksen ja syyn käsitteitä sekä historiaidentiteettiä.⁶⁶ Marjatta Hietalan *Maailmankuva historian oppikirjoissa. Unescon kansainvälisyys-suosituksen toteutuminen suomalaisissa lukion historian oppikirjoissa* (1982) on aiheeltaan hyvin lähellä omaa tutkimustani. Hietalan tutkimus on osa laajempaa oppikirjojen tutkimusta, joka suoritettiin kuudessa Unescon jäsenmaassa. Metodina Hietala on käyttänyt kvalitatiivista sisällönanalyysia sekä kvantitatiivista sisällön erittelyä rinnakkain. Hän on tullut johtopäätökseen, että suomalaiset historian oppikirjat ovat osa eurooppalaista näkökulmaa. Kirjojen opetusaines on pääosin Euroopan historiaa ja Euroopan ulkopuolisten kulttuurien tarkastelu on Eurooppa-keskeistä. Muitakin kulttuureja on siis käsitelty, mutta näkökulma on ollut rajoittunut. Hietala myös moittii historian oppikirjoja mekanistisen maailmankuvan tarjoamisesta, sillä oppikirjoissa on ollut varsin vähän monitasoista pohdintaa.⁶⁷ Osittain oma tutkimukseni on siis jatkoa Hietalan tutkimukselle. Koska eurosentrisyys on ilmennyt

⁶⁶ Väisänen 2005, 27.

⁶⁷ Hietala 1982, 56–57.

voimakkaasti 1980-luvun oppikirjoissa, on mielenkiintoista nähdä, ilmeneekö sitä vielä 2000-luvun oppikirjoissa.

Lisäksi esimerkiksi ihmisoikeudet sekä sotahistoria historian oppikirjoissa ovat kiinnostaneet aiheina melko paljon. Jukka Anttosen ja Tatu Näyhön pro gradu-tutkielma *Ihmisoikeudet historian oppikirjoissa* (1994) sekä Kyösti Noran ja Pekka Linnan pro gradu-tutkielma *Talvi- ja jatkosota historian oppikirjoissa* (1996) ovat tärkeitä taustavaikuttajia omalle tutkimukselleni. Kummatkin tutkimukset noudattavat sisällönanalyyttistä metodologiaa.

Tärkeä kysymys on, miksi ylipäättään on tärkeää tutkia oppikirjoja? Selander (1991) vastaa tähän kysymykseen monin argumentein. Ensinnäkin oppikirjat ovat edelleen yksi tärkeimmistä opetuksen välineistä koulussa, ja kirjat ovat tärkein tiedonlähde niin opiskelijoille kuin opettajillekin. Lisäksi oppikirjat ovat esimerkiksi radion ja television kaltainen suuri vaikuttaja, joten oppikirjoilla on suuri vaikutus opiskelijoiden maailmankuvan rakentumiseen. Selander toteaa myös oppikirjojen olevan ainoa tiedonlähde, jota on jakamassa kerrallaan yksi kokonainen sukupolvi. Oppikirjojen sisällöt ovat siis suuri arvo- ja ideologiavaikuttaja.⁶⁸

Toiseksi oppikirjojen tutkiminen on tärkeää siksi, että ne heijastavat yhteiskunnassa tapahtuneita ja tapahtuvia muutoksia. Opetussuunnitelmat muuttuvat (tai ainakin niiden tulisi muuttua) yhteiskunnan ilmapiiriä vastaavaksi, ja niiden myötä oppikirjojen sisällöt ja rakenteet muuttuvat. Oppikirjoja tutkimalla saadaan siis välillistä tietoa meitä ympäröivästä yhteiskunnasta. Lisäksi Selander mainitsee muun muassa oppikirjatutkimuksen hyödyn oppimisen tutkimukselle.⁶⁹

⁶⁸ Selander 1991, 35–37.

⁶⁹ Selander 1991, 37–38.

5. Käsitelmäärityksiä

5.1. Maailmankuva

Maailmankuva on moniselitteinen käsite, jota on tarpeen selventää. Marjatta Hietala (1982) on tutkinut maailmankuvaa historian oppikirjoissa, jolloin hän on selvittänyt lähinnä yleistä näkökulmaa omaa sekä vieraita kulttuureja ja yhteiskuntia kohtaan, eli millä tavalla ihmiset ovat nähneet ja näkevät itsensä ja vieraan? Hyrkkänen (2002) on määritellyt maailmankuvan hieman tarkemmin tarkoittamaan jollekin aikakaudelle tyypillisiä, ehkä julkilausumattomia ajatustapoja, uskomuksia, ennakkoluuloja, luonto- ja ihmiskuvaa sekä käsityksiä historiasta. Maailmankuvaa tutkimalla on mahdollista ymmärtää ihmisten toimintaa. Lisäksi maailmankuva tulee ilmi ihmisten toiminnassa.⁷⁰

Tämän määrittelyn mukaan maailmankuvan käsite liittyy tutkimukseeni kahdella tavalla. Ensinnäkin selvitän osaltani tutkimuskirjallisuuden avulla risti- ja löytöretkien sekä transatlanttisen orjuuden ajan ihmisten maailmankuvaa tutkimalla eri kulttuurien kohtaamista. Miten kunkin ajan ihmisten maailmankuva vaikutti historian suuriin tapahtumiin ja linjoihin? Lisäksi, tutkimuksen ollessa oppikirja-analyysi, tärkeämpänä seikkana tutkin nykyajan eurooppalaisen maailmankuvaa oppikirjojen sisältöjen valossa. Niiden välittämään maailmankuvaan ovat vaikuttamassa muun muassa suomalaisen, ja laajemmin eurooppalaisen yhteiskunnan yleinen maailmankuva joka ilmenee esimerkiksi opetussuunnitelmista, ja heijastuu todennäköisesti sitä kautta myös oppikirjoihin.

⁷⁰ Hietala 1982, 1-70; Hyrkkänen 2002, 104.

5.2. ”Länsi”

Stuart Hall (1999) on pohtinut erityisesti Lännen käsitettä teoksessaan *Identiteetti*. Hän tarkastelee, kuinka ”meitä ja muita” koskeva diskurssi on muodostunut historian saatossa. Länsi-käsite on Hallin mukaan hyvin mutkikas, ja sille on lähes mahdotonta antaa vain yhtä merkitystä. Kuten usein tutkimuksessa, käytän myös tässä käsitettä Länsi kuvaamaan historiallista, ei maantieteellistä rakennetta. Lännellä tarkoitetaan esimerkiksi tietäntyyppistä yhteiskuntaa ja kehitystasoa. Edelleenkin monia Euroopan maita ei voi kutsua ”länsimaisiksi”, vaikka ”Länsi” on alun perin syntynyt (läntisessä) Euroopassa. Toisaalta esimerkiksi Japani luetaan kuuluvaksi läntisiin maihin, vaikka se sijaitsee kaukana idässä.⁷¹

Yleisesti ottaen Lännellä tarkoitetaan usein ja niin myös tässä tutkimuksessa sellaista yhteiskuntaa, joka on kehittynyt, teollistunut, kaupungistunut, kapitalistinen, maallinen sekä ”modernisoitunut”. Lisäksi Lännen voi Hallin mukaan ymmärtää käsitteenä, jolloin se tekee mahdolliseksi eri yhteiskuntien luokittelun ”läntisiin ja ei-läntisiin” eli on selventämässä eroa eri yhteiskuntien välillä. On kuitenkin muistettava, että Länsi ei ole koskaan ollut täysin yhtenäinen rakennelma.⁷² Käytän myöhemmin käsitettä Länsi kuvaamaan laajasti eurooppalaisia kansoja ja yhteiskuntia ottaen huomioon tutkimieni teemojen tapahtuma-ajan.

5.3. Eurosentrisyys

Eurosentrismi eli Eurooppa-keskeisyys tarkoittaa sitä, että eurooppalainen kulttuuri nähdään ikään kuin oletusarvona, ja muut kulttuurit arvotetaan yksinomaan eurooppalaisten mittapuiden mukaan. Eurosentrinen maailmankuva perustuu ajatukselle, jonka mukaan eurooppalainen sivilisaatio on kulttuurievoluution korkein aste. Afrikkalaisia kulttuureita ei nähdä tai ne ovat kulttuurievoluution kannalta merkityksettömiä. Afrikka esitettiin siirtomaa-ajalla pimeänä, mustana maanosana, jota asuttivat kannibaalit. Kun asia esitettiin näin, rivien

⁷¹ Hall 1999, 77–78; Löytty 1997, 56–57.

⁷² Hall 1999, 81–83.

väliin kirjautui oletus siitä, että eurooppalaiset puolestaan ovat edustaneet edistystä, järkeä, valoa ja sivistystä.⁷³

Monet historian saatossa syntyneet stereotyyppiset esitystavat, kuten ”jalot villit”, elävät yhä esimerkiksi mediassa. Nykyisin on alettu suhtautua kriittisesti eurosentristä asennetta kohtaan ja purkaa vääristyneisiin esitystapoihin sisältyviä oletuksia ja dekolonisoida esimerkiksi länsimainen (entisiä) siirtomaita koskeva tieto. Myös islamilaista maailmaa koskevaan kuvaamiseen on alettu kiinnittämään huomiota. Nykyisin on pyrkimyksenä haastaa, purkaa ja määritellä toisin Eurooppa-keskeisen maailmankuvan synnyttämä toiseus.⁷⁴

Tässä tutkimuksessa selviää osaltaan se, onko eurosenttrinen asenne purettu historian oppikirjoista, vai esitetäänkö tietyt asiat edelleenkin rajoittuneesta näkökulmasta. Käsitteen ”eurosenttrinen” sijasta voisi käyttää termiä ”länsisenttrinen”, joka on myös melko yleinen käsite kirjallisuudessa, mutta koska tutkimuksen teemat sijoittuvat aikaan, jolloin länsimainen tarkoitti lähes poikkeuksetta eurooppalaista, ”eurosenttrinen” sopii tähän paremmin. Selvytyden vuoksi käytän käsitteitä eurosenttrinen ja Eurooppa-keskeinen.

6. Ristiretket lukion historian oppikirjoissa

6.1. Ristiretket – ajaton ilmiö

Ristiretket olivat valloitus­sotia, joita läntinen kirkko kävi Lähi-idässä vuosina 1096–1291. Ristiretkiin voidaan liittää Pyreneiden niemimaalla muslimien karkottamiseksi käydyt reconquistasodat 800-luvulta alkaen, sekä osittain myös kerettiläissodat myöhemmin keskiajalla. Ristiretkiliikkeeseen kuuluvaksi luetaan myös käännytys- ja lähetystyön nimissä tehdyt ryöstö-, valloitus- ja kolonisaatiosodat Itä-Euroopassa ja Itämeren alueella. Myös

⁷³ Hall 1999, 78–81.

⁷⁴ Löytty 2005, 168–172.

taistelu Eurooppaan tunkeutuneita mongoleja vastaan julistettiin ristiretkeksi 1200-luvulla. Ristiretkiliike oli siis laaja käsite, ja se kosketi kaikkia Euroopan valtioita ja elämänalueita, kirkkoa, politiikkaa ja taloutta. Lisäksi se tuotti oman kirjallisuutensa ja taiteensa.⁷⁵

Ristiretkillä on erittäin suurta historiallista merkitystä eurooppalaiselle identiteetille ja arabimaailmalle sekä kristinuskon ja islamin keskinäisille suhteille. Retket jättivät pysyvät jäljet näihin kahteen kulttuurialueeseen ja uskontokuntaan. Ristiretkillä on suuri merkitys myös kulttuurien kohtaamisen sekä suvaitsevaisuuden näkökulmasta. Lisäksi ristiretkillä käsitteenä on merkittävä asema kansainvälisen politiikan nykyisessä kielenkäytössä erityisesti George W. Bushin pitämän puheen jälkeen. Yhdysvaltojen käynnistämä terrorisminvastainen sota on ymmärretty niin Läntisessä kuin islamilaisessakin maailmassa ristiretkiksi. Niin ristiretkikäsite kuin retkien historiakin ymmärretään hyvin eri tavoin eri kulttuuri- ja uskontopiireissä.⁷⁶

Uskon varjolla käyty sota on tullut ajankohtaiseksi viime vuosina, vaikka sen luultiin kuuluvan kaukaiseen menneisyyteen. Ääri-islamistien lukuisat terroristi-iskut ovat muistuttaneet länsimaalaisia siitä, että uskonto voi olla syy tappaa tai tulla tapetuksi. Keskiaikainen käsitys syvästä uskonnollisuudesta ei ole mennyt kaikkialla. Joidenkin mielestä ristiretkien muisto on ollut jopa suoraan syynä terroristi-iskuihin.⁷⁷ Ristiretkien ajankohtaisuus lieneekin tärkein perustelu sille, että aihetta tulisi käsitellä laajasti lukion historian oppikirjoissa, mutta hyvin tärkeitä ovat myös ristiretkien pitkäaikaisten ja kauaskantoisten seurausten tunteminen.

Ristiretkistä on saatu paljon uutta tietoa. Silti suurelle yleisölle tarkoitetuissa kirjoissa toistetaan usein vanhoja väärinkäsityksiä ja virheitä, jotka historian tutkijat ovat korjanneet jo vuosia sitten. Ristiretket ovatkin yksi ristiriitaisimmista ilmiöistä historiassamme. Ensimmäiset ristiretkiä käsittelevät teokset ilmestyivät 1600-luvulla. Vuosisatojen ajan retket nähtiin merkitykseltään melko vähäisinä, koska keskiaikaista syvää uskonnollisuutta ei myöhemmin ymmärretty, eikä islam ollut enää uhka Euroopalle. Romantiikan ajalla sekä ranskalaisen nationalismin hengessä, 1800-luvun alussa, käsitykset ristiretkistä alkoivat muuttua. Retkeläiset nähtiin sankarillisina ritareina, ja retket nähtiin osana kansallista

⁷⁵ Isaksson, Jokisalo 2005, 13–15.

⁷⁶ Isaksson, Jokisalo 2005, 9–13. Ks. myös Madden 2005a, 6–7.

⁷⁷ Madden 2005a, 6.

perintöä. Kolonialismi ja rasismi muuttivat taas käsityksiä, ja ristiretkiä ylistettiin eurooppalaisten ensimmäisenä yrityksenä hankkia siirtomaita.⁷⁸

Toisen maailmansodan jälkeen tutkijoiden näkemykset heijastelivat vastenmielisyyttä fanaattisia valloitusotia kohtaan. Ristiretkeläisten moraalinen kunniakkuus sekä uskonnollinen vakaumus kyseenalaistettiin, ja retkeläiset nähtiin vain valloittajina, jotka kätkivät todelliset motiivinsa uskonnollisten syiden alle. Keskiaikaisten ihmisten päämäärät ja motiivit kyseenalaistettiin vuosikymmeniksi. Ristiretkiä on tutkittu yhä enemmän 1960-luvulta lähtien. Toisen maailmansodan jälkeiset tutkimukselliset lähtökohdat on hylätty, ja on päätetty tutkia ja yrittää ymmärtää ristiretkiä ja keskiajan ihmisiä heidän omista lähtökohdistaan käsin. Tänä päivänä ristiretkitutkimus on kohdistunut ristiretkeläisten identiteetin, motiivien ja tapojen tutkimiseen. Jopa köyhimmistä retkeläisistä on saatu joitain tietoja.⁷⁹ Tämän aiheen tutkimus, kuten historian tutkimus yleensäkin, vaihtelee aikakausittain. Tulosten halutaan tietoisesti tai tiedostamatta palvelevan kunkin aikakauden tarkoitusperiä ja lähtökohtia. Onkin mielenkiintoista selvittää mitkä ovat 2000-luvun oppikirjojen näkökulma ristiretkiin.

Eräs keskeisimmistä uuden tutkimuksen tuloksista on se, että pääasiallinen syy lähteä retkille ei ollut ahneus, vaan uskonnollinen vakaumus. Retkeläiset uskoivat toteuttavansa Jumalan tahtoa ajaessaan väärauskoiset pois kristinuskon synnyinsijoilta. Keskiajan ihmiset uskoivat, että tehdessään tätä armon työtä, he saivat sovituksen synneistään ja siten ikuisen elämän.⁸⁰ Asia tulee nähdä oikeissa mittasuhteissaan. Luultavasti retkelle lähtijöitä olisi ollut huomattavasti vähemmän, mikäli uskonnolliset seikat olisivat olleet ainoa syy lähtemiseen. Maalliset edut painoivat vaakakupissa paljon. Poikkeuksena retkien ainoastaan uskonnollisesta luonteesta on esimerkiksi neljäs ristiretki, joka suuntautui kristillistä katsomusta edustavaan Konstantinopoliin. Retki ei liittynyt uskonnolliseen vakaumukseen juuri mitenkään. Tarkoituksena oli vain vallata uusia markkina-alueita, joten kaupungissa pantiin toimeen hävitys ja verilöyly.⁸¹

Vuonna 1095 Bysantin keisari Aleksios I Komnenos lähetti kilpailijalleen, Rooman paavi Urbanus II:lle avunpyynnön taistelussa seldšukkiturkkilaisia vastaan. Paaville pyyntö oli

⁷⁸ Madden 2005a, 7-11.

⁷⁹ Madden 2005a, 10-11.

⁸⁰ France 2005a, 38; Madden 2005a, 11.

⁸¹ Rahikainen 1997, 25.

mieleinen, sillä auttamalla Bysanttia hän saisi yliotteen keisarista. Paavin ja katolisen kirkon motiivina oli itäisen ja läntisen kirkon yhdistäminen sekä kirkon ja paavin oman arvovallan kasvattaminen. Paavi kehotti kirkolliskokouksen saarnassaan kristittyjä muodostamaan suuren retkikunnan, joka lähettäisiin Lähi-Itään. Vetoamus nostatti valtavan innostuksen aallon, ja tukea retkelle tuli lähes koko Euroopasta. Tärkein syy ristiretkien toteutumiseen ja retkille lähtemiseen oli kiistämättä (ainakin aluksi) uskonnollinen vakaumus. Paavi lupasi retkille osallistuvien synnit anteeksi. Ristiretkeläisten tärkein tavoite oli tuhota antikristus ja hänen seuraajansa, eli juutalaiset ja muslimit. Kristittyjen pyhä kaupunki⁸², Jerusalem, oli vapautettava.⁸³

Keskiajan ihmisen hengelliset motiivit ja vakaumus olivat lujassa verrattuna nykypäivän maallistuneisiin kristittyihin. Ajatus Pyhästä sodasta oli yleisesti hyväksytty, mutta sen tulkittiin tarkoittavan pelastuksen saamista vihollisia eli vääräuskoisia tappamalla. Uutena asiana Pyhään sotaan liitettiin syntien anteeksiantamus, jonka paavi lupasi, mutta hän ei myöskään paheksunut ryöstelyä tai voitontavoittelua, kunhan ne eivät olleet ensisijaisia motiiveja tuolle sodalle.⁸⁴

Monet ristiretkiarmeijoiden johtajat havittelivat lisämaata ja rikkauksia. Ritaristolle ristiretket tarjosivat mahdollisuuden kasvattaa sekä uskonnollista että yhteiskunnallista arvonantoa. Köyhtyneelle aatelistolle ristiretket tarjosivat pakotien ongelmista. Retkeläisille luvattiin lykkäystä velkojen maksuun sekä lupauksen saaliista ja läänityksistä perillä. Maaorjille ristiretket olivat mahdollisuus vapautua feodaaliherran vallasta, mutta houkuttelevaa oli myös lupaus syntien anteeksiannosta. Italian kaupunkivaltioiden nousevalle porvaristolle ristiretket tarjosivat mahdollisuuden rikastua, koska se vastasi liikenne- ja huoltoyhteyksistä. Porvaristo huolehti myös retkeläisten elintarvike- ja sotamateriaalihuollosta. Näin heidän asemansa Välimeren kaupan piirissä parani huomattavasti.⁸⁵

Yhteisesti kaikille eurooppalaisille motiivina oli väestön liikakasvu. Tilanne helpottui suurten joukkojen lähtiessä valloittamaan Pyhää maata. Myös Euroopan levottomat sisäiset olot olivat syynä retkien järjestämiseen. Lisäksi monet konkreettiset lupaukset houkuttelivat lähtemään

⁸² Jerusalem oli ja on myös muslimien (kolmanneksi) pyhin kaupunki. Ks. France 2005a, 24.

⁸³ France 2005a, 35–36; Isaksson, Jokisalo 2005, 17; Rahikainen 1997, 14–17.

⁸⁴ France 2005a, 39.

⁸⁵ France 2005a, 39; Isaksson, Jokisalo 2005, 18–19; Rahikainen 1997, 15.

retkille: rikosten armahtaminen, verovapaus, omaisuuden suoja kotimaassa, läänityksiä ja rikkauksia perillä.⁸⁶ Yhtä, tärkeintä syytä ristiretkille lähtemiseen on siis mahdotonta nimetä.

Bysantin keisari odotti paavin lähettävän hänen avukseen palkkasoturiarmeijan. Varsinkin ensimmäiselle ristiretkelle lähtijät olivat kuitenkin valtaosin köyhää kansaa, ja mukana oli paljon naisia ja lapsia. Monet lähtivät retkille hetken mielijohteesta uskonnollisen hysterian ja lopunajan odotuksen vallassa. Mukana oli vain pieni vähemmistö ritareita eli sotilaita. Eniten retkeläisiä lähti silloisen frankkien valtakunnan pohjoisosista sekä Reinin alueelta. Muslimit käyttivätkin kaikista ristiretkeläisistä nimitystä frankit. Vuonna 1096 Euroopasta lähtivät liikkeelle varsinaiset ristiretkiarmeijat, joihin kuului ritareita monista eri kansallisuuksista.⁸⁷

Ensimmäiselle ristiretkelle lähti niin sanottu ”kansan armeija” sekä varsinainen ristiretkijoukko eli jalosukuisten armeijat. Tarkkaa kokonaislukua heistä on vaikeaa arvioida, sillä väkeä tuli kaikkialta Euroopasta. Liikkeelle lähti ainakin 100 000 ristitunnuksin sonnustautunutta, ja lisäksi he, jotka eivät olleet vannoneet paavin velvoittamaa pyhiinvaeltajan valaa. Konstantinopoliin kokoontui vuonna 1097 noin 60 000 ristiretkeläistä, joista noin 7000 oli ritareita. Tappiot ja karkuruus oli vähentänyt ihmisjoukon lukumäärää. Keskiajan mittapuussa tämä oli kuitenkin suuri saavutus. Seuraaviin ristiretkiin osallistui suuria ihmisjoukkoja pääasiassa Ranskasta, Saksasta ja Italiasta⁸⁸, mutta ristiretkiliike käsitti kuitenkin kaikki Euroopan valtiot ja kosketi kaikkien sosiaalisten kerrosten ihmisiä.⁸⁹

Ristiretkillä oli monia lyhyt- ja pitkäkestoisia seurauksia, joiden historiallinen merkitys on merkittävä. Lähi-Itään jäi kaksisataa vuotta kestäneestä ristiretkiajasta näkyviksi muistoiksi lähinnä vain raunioita. Ristiretkeläiset puolestaan toivat mukanaan Eurooppaan usein suuria rikkauksia, mutta myös uusia tietoja, taitoja ja tapoja, jotka liittyivät niin merenkulkuun, kaupankäyntiin kuin sotataitoonkin. Niiden avulla roolijako muuttui. Eurooppalaiset alkoivat hallita Välimerta, ja arabit joutuivat sivustakatsojan rooliin. Roolijaon muuttumista edesauttoi se, että muslimien tärkeimmät kauppayhteydet katkesivat ristiretkisotien takia. Arabien asema Levantissa, eli heidän omalla alueellaan ei kuitenkaan muuttunut ristiretkien aikana, vaan se heikentyi vasta hieman myöhemmin heidän keskinäisten valtataisteluidensa takia.⁹⁰

⁸⁶ Isaksson, Jokisalo 2005, 19.

⁸⁷ Rahikainen 1997, 15–17.

⁸⁸ Ks. esim. France 2005b, 60–61.

⁸⁹ France 2005a, 36–37; Isaksson, Jokisalo 2005, 15; Phillips 1998, 33.

⁹⁰ Isaksson, Jokisalo 2005, 20–25; Virtanen 1997, 32.

Euroopan aseman vahvistuminen ristiretkien aikana on ilmiö, jota on kutsuttu Euroopan ekspansion yhdeksi valtiksi verrattuna muihin kulttuureihin: eurooppalaiset ovat nimenomaan vastaanottaneet paljon erilaisia vaikutteita muista kulttuureista, ja myös käyttäneet niitä omien tarkoituksensa ajamiseen. Ristiretkien antamat aineelliset ja aineettomat resurssit mahdollistivat ja muuttivat maailmanjärjestystä, sillä keskiajalla esimerkiksi Kiina oli Eurooppaa kehittyneempi ja ekspansiivisempi. Aikakauden painopiste sijaitsikin idässä. Mongolien valtakunnan Keski-Aasiassa ja Kiinassa sekä Intian valtameren laaja kauppa-alue olivat maailman keskuksia. Lopullinen maailman painopisteen muutos tapahtui vasta eurooppalaisten tekemien löytöretkien myötä, jolloin kaupan ja talouden painopiste siirtyi Välimereltä Atlantille. Euroopan hegemonian suuri edellytys oli myös se, että sen kansat kilpailivat kiivaasti keskenään taloudellisen ylivallan saavuttamiseksi, esimerkiksi myöhemmin löytöretkien aikana, kun monet retkeilijät etsivät uusia merireittejä motiivinaan taata taloudellinen ylivalta omalle kuningaskunnalleen Euroopassa.⁹¹

Pitkäkestoisiin seurauksiin kuuluu myös uskontojen välisen yhteisymmärryksen ja yhteistyön loppuminen. Muslimihallitsijat olivat ennen retkiä suhtautuneet hyvinkin suvaitsevasti alueella eläneisiin muiden uskontojen edustajiin, mutta ristiretket muuttivat tämän. Muslimeista ja kristityistä tuli ”verivihollisia”, mutta ristiretkien myötä kumpaankin uskontokuntaan syntyi myös sisäisiä jännitteitä. Ensimmäisestä ristiretkestä alkoi myös juutalaisvainojen ”konkreettinen” historia. Vuoden 1215 lateraanikokouksessa juutalaiset veloitettiin pitämään vaatteissaan merkkiä, josta heidät voisi tunnistaa juutalaisiksi.⁹²

Ristiretket on usein liitetty osaksi suuria maailmanhistorian tapahtumia. Retkiä on pidetty ensimmäisenä etappina Euroopan maailmanvalloituksen tiellä, mikä huipentui imperialismin aikaan 1875–1914.⁹³ Kiistaton tosiseikka näyttäisi olevan, että kristityt olivat muslimeja julmempia ja väkivaltaisempia ristiretkien aikana. Kun Jerusalem vallattiin vuonna 1099, kaupungin asukkaat ”teurastettiin”. Kun muslimit valloittivat kaupungin takaisin vuonna 1187, sen asukkaat säästettiin kuolemalta. Vielä tänäkään päivänä katolinen kirkko ei ole pyytänyt anteeksi 900 vuoden takaista sodanjulistustaan. Rauhansopimus on yhä solmimatta.

⁹¹ Virtanen 1997, 32–34.

⁹² Rahikainen 1997, 25–26.

⁹³ Phillips 1998, 33; Virtanen 1997, 30.

Uskontojen välisen (kristinusko ja islam) loppumattomalta tuntuva kiistelyn kannalta voisi olla merkityksellistä, jos katolinen kirkko ”peruisi” ristiretket laukaissutta sodanjulistustaan.⁹⁴

Ristiretkien lyhytkestoisia seurauksia olivat paavin aseman sekä feodalismijärjestelmän väliaikainen vahvistuminen. Italialaiset kauppiat alkoivat hallita Välimeren kauppaa, ja ristiretkiin liittyneen kolonisaatiopolitiikan seurauksena Baltiaan perustettiin kaupunkeja hallinto- ja kauppakeskuksiksi. Koko Euroopan mittakaavassa ristiretkistä seurasi eurooppalaisen identiteetin yhtenäistyminen, sillä ristiretket olivat kaikkien kristittyjen yhteinen asia. Retket vaikuttivat myönteisesti myös orjien ja maaorjien vapautumisprosessiin, sillä he saivat retkelle lähtiessään samat oikeudet kuin muutkin.⁹⁵

6.2. Ristiretkien rooli oppikirjoissa

WSOY:n Muutosten maailma 1 esittää tuhatvuotisen keskiajan⁹⁶ melko lyhyesti ja ytimekkäästi painottuen enimmäkseen valtiolliseen historiaan. Kirja sisältää lukuisia eri hallitsijoiden ja paavien tekoja ja heidän valtakausiensa tapahtumia. Mukana on kuitenkin jonkin verran myös keskiajan arkea ja tavallisen kansan elämää. Muutosten maailman kirjoitustyyli on mielestäni melko raskasta luettavaa. Hallitsijoiden nimiä, vuosilukuja, paikannimiä, ja monia vieraita käsitteitä on viljelty runsaasti, mikä saattaa pahimmillaan viedä lukijalta historian oppimisen ilon. Ristiretkiä käsitellään yhteensä kahden sivun verran, eli retkien rooli kirjassa on vähäinen. Näkökulma niihin on suppea johtuen osittain siitä, että varsinaista tekstiä tässä kirjasarjassa on vain joka toisella sivulla. Jos edes osa kunkin valtaapitävän edesottamuksien yksityiskohtaisista selostuksista olisi jätetty pois, olisivat ristiretket saaneet enemmän huomiota osakseen.

Aikakirjan ensimmäisen kurssin kirjassa Ihminen ja ympäristö tekstityyli on hieman erilainen verrattuna Muutosten maailmaan. Esimerkiksi keskiajasta kertova jakso (24 s.) on tyylieltään helppolukuisempaa ja selkeämpää. Valtiollinen ja poliittinen historia on jätetty vähemmälle

⁹⁴ Unto 1997, 94, 96, 100.

⁹⁵ Isaksson, Jokisalo 2005, 21–22.

⁹⁶ MM 1, 78–109.

huomiolle. Tekstissä keskitytään kuvaamaan keskiajan arkielämää, ja luettelomainen kertomus paavien ja hallitsijoiden teoista ja vaihtumisista on jätetty pois, mikä on mielestäni onnistunut ratkaisu. Näin ”todellinen” keskiaikaisen (alempiluokkaisen) ihmisen arjen historia välittyy lukijalle paremmin. Lisäksi osuuteen on limitetty Suomen ja Euroopan ulkopuolisten alueiden historiaa, jolloin huomioidaan historian kokonaisvaltaisuus. Mukana on myös erillinen sivu, jossa kerrotaan Kiinan kehityksestä ja ylivallasta omana aikanaan.

Otavan Forum-kirjasarjan ensimmäisen kurssin oppikirja esittää keskiajan arkielämän näkökulmasta. Siinä missä Muutosten maailma painottaa valtiollista ja poliittista historiaa, Forum, kuten Aikakirjatkin painottavat tavallisen talonpojan elämää ja maailmaa. Forum ja Aikakirja-sarjat ovat päätyneet samanlaiseen ratkaisuun ristiretkien osalta. Ristiretkistä kerrotaan vain lukion toisen historiankurssin yhteydessä.⁹⁷ Tämä on mielestäni ongelmallinen seikka. Kahden ensimmäisen kurssin päällekkäisyyksiä on kritisoitu voimakkaastikin. Monet ilmiöt käsitellään poliittisesta ja valtiollisesta näkökulmasta ensimmäisessä, ja kulttuurin näkökulmasta toisessa kurssissa. Päällekkäisyyksiä ilmenee, mikä johtaa tiedon pirstaloitumiseen, ja on vaikeuttamassa laajojen kokonaisuuksien hahmottamista.

Koska kurssien aikajana on sama, ja joka tapauksessa joudutaan aloittamaan opiskelu ”alusta” toisessa kurssissa, olisi mielestäni paikallaan selvittää ristiretki ilmiönä ja tapahtumana jo ensimmäisessä historian kurssissa. Näin muodostuisi ensin kokonaiskuva siitä, mitä ristiretket olivat, ja myöhemmin toisen kurssin yhteydessä käsiteltäisiin laajemmin retkien aatteellista puolta, jolloin näkemystä ikään kuin syvennettäisiin. Tietenkin selkeintä olisi, jos asiat käsiteltäisiin kerralla perusteellisesti, mutta koska kurssijako on nykyisen kaltainen, edellä mainittu järjestys olisi mielestäni paikallaan. Aikakirjojen ja Forumin tekijöiden ratkaisu pohjautune ajatukseen, että ristiretket olivat pääasiassa uskonnollinen ilmiö, mikä onkin totta, mutta niillä oli niin monia taloudellisia ja valtasuhteisiin liittyviä vaikutuksia, että niiden perusteella nykyinen kurssijako on monisyinen. On vaikeaa tehdä eroa sillä, oliko ristiretkillä enemmän merkitystä tapahtuma- vai aatehistorian yhteydessä.

⁹⁷ AK 2, 67–69; Forum 2, 48.

6.3. Ristin vai rahan puolesta? – ristiretkien syyt

Ristiretkiin liittyvää tärkeää kysymystä siitä, miksi retkille lähdettiin, ja miksi ne yleensäkin toteutettiin, on käsitelty oppikirjoissa melko vaihtelevasti. Kaikissa kolmessa kirjasarjassa on mainittu uskonnollinen vakaumus ja siihen liittyvä Pyhän maan, Jerusalemin vapauttaminen sekä retkeläisten syntien anteeksiantaminen. Myös paavin vallan voimistaminen saa maininnan kaikissa kirjoissa. Tässä ovat kaikki syyt mitä Aikakirjat ja Forum esittävät ristiretkille. Kaikissa kirjoissa siis korostetaan uskonnollisia syitä ristiretkille eli ne kuvataan retkinä ”ristin puolesta”. Myös keskiaikaisen ihmisen uskonnollisen vakaumuksen merkitystä painotetaan. Kaikissa kirjoissa ainakin painavimmat syyt mainitaan, joskin hyvin suppeasti.

MM 1 esittää ainoana oppikirjana syyt hieman laajemmin. Ristiretkien alkusysäjäksi esitetään seldšukien⁹⁸ hyökkäys Bysantin Etu-Aasiassa oleville alueille vuonna 1071, jolloin Bysantin keisari pyysi apua lännen kristityiltä huolimatta kirkkojen välirikosta. Varsinaisiksi syiksi ristiretkille lähtemiseen kirjassa mainitaan useita, riippuen yhteiskuntaluokasta. Yleisesti matkaan lähtijöille luvattu synninpäästö ja uskonnollinen vakaumus, perinnöttömäksi jääneiden aatelisten toiveet uusista mahdollisuuksista, kauppiaiden toivo suurista voitoista sekä paavin saama aihe kerätä uusia veroja mainitaan. Eri kansanryhmien erilaiset kokemukset ja perustelut retkille lähtemiseen on siis huomioitu, joka on positiivinen asia.

MM 1 siis erittelee eri yhteiskuntaluokkien motiiveja ristiretkille lähtemiseen, mutta tekstissä ei kuitenkaan kerrota ollenkaan sitä, kuinka paljon ristiretkeläisiä oli mistäkin luokasta. Teksti antaa olettaa, että retkeläiset olivat vain aatelisia ja kauppiaita. Kirja kertoo, että paavin lupaaman synninpäästön kuultuaan...

[...] *sadat aatelismiehet antoivat ommella vaatteisiinsa ristinmerkin. Lisäksi [...] tarjosi valloitusretki myös monelle maattomaksi jääneelle aatelisnuorukaiselle uusia mahdollisuuksia. Ristiritarien vanavedessä seurasivat italialaiset kauppiaat suurten voittojen toivossa.* MM 1, 87.

⁹⁸ Seldšukit = sunnimuslimeja, Keski-Aasiasta lähteneitä paimentolaisheimoja, jotka levittäytyivät ja valloittivat suuria alueita 1000-luvun loppupuoliskolla Bysantin alueelta, mm. Persian, Bagdadin, Syyrian, Vähä-Aasian, Palestiinan ja Jerusalemin. Bysantin armeijasta ei ollut heille vastusta. Rahikainen 1997, 14. Oppikirjassa ei ollut selitystä sanalle.

Aikakirjojen ja Forumin antamat tiedot retkille lähtijöistä ovat vielä suppeammat. AK 2:n mukaan retkille osallistuivat ”etupäässä ranskalaiset aatelismiehet”⁹⁹. Tosiasiassa niille lähti ihmisiä kaikista yhteiskuntaluokista ja lähes kaikista Euroopan valtioista. Kansanvaelluksen tyyppistä puolta ei oteta huomioon. Tämä voi olla myös puhdas virhe tai väärinymmärrys kirjoittajilta, sillä ristiretkeläisiä kutsuttiin usein yleisnimityksellä frankit kansallisuudesta riippumatta. Forum taas puhuu yksinkertaisesti ”ristiretkeläisistä”¹⁰⁰, erittelemättä heitä ollenkaan.

Ensimmäisen ristiretken köyhästä väestönosasta kirjoissa ei ole mainintoja, mikä mielestäni vääristää tuon retken sekä koko ristiretkiaatteen luonnetta. Myös tiedot siitä, mistä osasta Eurooppaa retkille lähdettiin, puuttuvat. Lisäksi olisi mielestäni ollut tärkeää kertoa siitä, kuinka paljon ristiretkeläisiä arvellaan yhteensä olleen, jolloin olisi muodostunut selkeämpi kokonaiskuva siitä, kuinka massiivinen ja merkityksellinen tapahtuma oli kyseessä.

MM 1-kirjassa on kartta ristiretkeläisvaltioista vuonna 1150. Ihmettelen tätä valintaa, sillä se ei mielestäni ole oleellisinta tietoa, jotta lukijalle muodostuisi kokonaiskuva retkistä. Onnistuneempi ratkaisu olisi ollut kartta retkille lähtijöiden sijainnista eri Euroopan osista ja/tai eri retkien reiteistä ja päämääristä. Mielestäni lukiolaisten ei tarvitse tietää missä esimerkiksi Edessan tai Antiokian kreivikunnat tai niiden rajat sijaitsivat. Pelkkä maininta valtioista tekstissä olisi riittänyt. Kahdessa muussa kirjassa ei ole minkäänlaista karttaa ristiretkiin liittyen. Kuitenkin kartan merkitys on mielestäni hyvin suuri historian oppikirjoissa, sillä parhaimmillaan ne selkiyttävät asioita, ja auttavat hahmottamaan pitkienkin aikavälien tapahtumia ja muutoksia.

6.4. Keittotaitoa ja muotia Eurooppaan – ristiretkien seuraukset

Kaikissa kirjasarjoissa kerrotaan ristiretkien joitakin seurauksia. Yhteistä kaikille on maininta Välimeren alueen kaupan vilkastumisesta sekä sen myötä tapahtuneesta Italian porvariston merkityksen kasvamisesta. MM 1 mainitsee paavin arvovallan nousemisesta taistelussa

⁹⁹ AK 2, 67.

¹⁰⁰ Forum 2, 48.

keisaria vastaan, Saksan ajautumisesta ”pikkuruhtinaiden temmellyskentäksi” sekä aateliston määrän vähenemisestä. AK 2 taas kertoo, että retkeläiset saivat vaikutteita arabeilta, mutta ”lähinnä keittotaidon ja muodin alalla”¹⁰¹. Esimerkiksi monet merenkulkuun tai kaupankäyntiin liittyvät keksinnöt ja tiedot on unohdettu kokonaan.¹⁰² Kaikki edelliset ovat vain ristiretkien lyhytkestoisia seurauksia.

Sekä AK 2 että Forum 2 tarjoavat lyhyet maininnat myös pitkäkestoisista seurauksista, eli uskontokuntien välisen katkeruuden ja keskinäisen epäluulon alkamisesta ristiretkien seurauksena. AK 2 ainoana kirjana liittää ristiretket juutalaisvainojen alkamiseen. Tämä on ansiokas maininta, sillä juutalaisvainojen katsotaan saaneen alkunsa jo ensimmäisestä ristiretkestä.¹⁰³ Ristiretkien kauaskantoisten seurausten ymmärtäminen on tärkeää Euroopan ja maailman myöhemmän historian ymmärtämisen vuoksi. Lukiolaisten olisi tärkeää ymmärtää historian ilmiöiden kauaskantoiset seuraukset ja syy-seurausyhteydet, jotta he ymmärtäisivät historian pitkiä linjoja ja kokonaisuuksia. Ei riitä, jos asioista kerrotaan lyhyesti tapahtumahistoriana sitomatta niitä erityisemmin mihinkään.

Yhdessä kirjasarjat muodostavat melko kattavan selostuksen ristiretkien seurauksista, mutta erikseen tarkasteltuna puutteita on paljon. MM 1 mainitsee useita seurauksia, mutta ne ovat lyhytkestoisia. Lisäksi MM 1 sisältää kertaustehtävän, jossa kehoitetaan pohtimaan ristiretkien syitä ja seurauksia. Kuitenkin jos opiskelija tekee tämän pelkästään kirjan tietojen avulla, käsittely jää hyvin vajavaiseksi. Forum kertoo seurauksista yhden lauseen verran, ja Aikakirja muutamissa yhteyksissä. Mikään sarja ei siis yksin muodosta kattavaa selostusta seurauksista, eikä niiden kytköksistä nykypäivän maailmaan.

Luettelematta jää monia oleellisia seurauksia, kuten uskonnollisen suvaitsevaisuuden loppuminen. Ennen ristiretkiä islaminuskoiset suhtautuivat hyväksyvästi alueellaan eläneisiin muiden uskontojen edustajiin. Ristiretkiin liittyy kiinteästi keskiajan katolisen kirkon asema ja yleinen uskonnollinen vakaumuksellisuus. Uskonnon tärkeys keskiajalla on huomioitu kaikissa kirjoissa, mutta asiaa ei liitetä ristiretkiin millään tavalla, mikä olisi mielestäni melko tärkeää. Ristiretkistä alkunsa saanut rotuoppi, uskonnollinen suvaitsemattomuus sekä uskonnon harjoittaminen väkivallan keinoin jäävät ilman mainintaa oppikirjoissa, mikä on

¹⁰¹ AK 2, 67.

¹⁰² France 2005b, 60–61; Isaksson, Jokisalo 2005, 15; Madden 2005b 100–105; Rahikainen 1997, 15–17.

¹⁰³ Rahikainen 1997, 25–26.

melko oleellinen puute. Monet historian ilmiöt, mukaan luettuna ristiretket, ovat monimutkaisia, ja niillä on pitkäaikaisia seurauksia, mikä olisi lukiolaisen oleellista ymmärtää. Näitä kytköksiä ei kuitenkaan tehdä tutkimissani oppikirjoissa ole tehty, vaan ristiretket on esitetty ilmiönä, jolla oli merkitystä ja vaikutusta lähinnä vain omana aikanaan. Asiat käsitellään pääosin yksi kerrallaan palaamatta niihin juurikaan myöhemmin.

Oppikirjojen tekstit ovat erittäin tiivistettyjä, joten paljon jää kertomatta. Tuon tärkeän tapahtumaketjun syiden ja seurausten selittäminen jää siis hyvin pitkälle opettajan oman aktiivisuuden varaan. Ei toki ole tarpeen vaatia, että lukiolaisen tulisi tietää ristiretkistä ”kaikki mahdollinen”, mutta tiedot ovat kuitenkin mielestäni liian suppeat. Lukion historian yhtenä tarkoituksena on auttaa ymmärtämään nyky maailmaa, mutta kuinka lukiolainen voi täysin ymmärtää esimerkiksi uutisia kansainvälisestä politiikasta tai Lähi-idän monimutkaisista tapahtumista tietämättä niiden taustoja, joista osa juontaa juurensa ristiretkistä saakka? Jo tässä on mielestäni tarpeeksi perusteluja toiveelle, että ilmiö saisi enemmän sivutilaa tulevaisuuden oppikirjoissa.

6.5. Ristiretket eurosentrisenä ilmiönä

Oppikirjoista ainoastaan MM 1 kertoo muista keskiajalla toteutetuista ristiretkistä mainitsemalla Suomen ja Baltian retkistä. On kiitettävää, että myös muualle kuin Pyhälle maalle tehdyt retket on huomioitu, mutta koska maininta on hyvin lyhyt, se jää lähinnä irralliseksi tiedoksi vailla yhteyttä ”varsinaisiin” ristiretkiin tai ajan henkeen. Kirjoittajien tarkoitus on luultavasti ollut kysymysten ja keskustelun herättäminen oppitunneilla, minkä pitäisi olla jokaisen opettajan tavoitteena. Muut oppikirjat eivät huomioi muualle kuin Lähi-Itään tehtyjä retkiä.

Ristiretkien väkivaltainen luonne lähinnä kristittyjen puolelta ilmenee erityisen hyvin Aikakirjasarjassa. Vaikka oppikirjassa onkin tietoa ristiretkistä erittäin vähän, näkökulman niihin voi huomata. Kerrontatapa eroaa paljon MM 1 kirjasta. AK 1 mainitsee Konstantinopolin ryöstöstä, mikä olikin merkittävä tapahtuma. Tässä on huomioitu se, että

ristiretket eivät olleet vain Pyhän maan pelastamista, vaan niihin kuului myös kaupunkien ryöstämistä, eli epäoikeudenmukaisuutta. Myös eurooppalaisten vallan- ja rahanhimo mainitaan. Eurooppalaiset kuvataan siis arabeja ahneempina valloittajina, mikä pitää tässä tapauksessa paikkaansa. Barbaarimaiset otteet, väkivalta ja aggressiivisuus ristiretkien yhteydessä onkin usein liitetty nimenomaan kristittyihin, ei arabeihin.¹⁰⁴

Myös Forum 1 mainitsee retkien väkivaltaisuuksista sekä Konstantinopolista, joskin hieman Aikakirjojaa suppeammin. MM 1 taas ei mainitse Konstantinopolin ryöstöä, eikä muutenkaan korosta väkivaltaisuuksia, mikä saattaa luoda lukijan mieleen vääristyneen mielikuvan koko ristiretkien luonteesta.

Erityisesti MM 1 on siis mielestäni melko eurosentrinen. Tämä ilmenee eurooppalaisesta kerrontatavasta ja näkökulmasta, joka jatkuu läpi kirjan. Lyhyitä mainintoja saavat esimerkiksi kiinalaisten ja arabien keksinnöt, mutta muutoin noiden yhteisöjen elämästä tai maailmankuvasta ei kerrota. Suomen tapahtumia, ja lisäksi viikinkien retket ja elämä on huomioitu, mutta katson niiden edustavan eurooppalaista näkökulmaa jo keskiajalla. Maailmankuva alkoi muuttua juuri ristiretkien aikaan eurosentriseksi, sillä retket olivat eurooppalaisen ylivallan ensimmäinen etappi koko maailman valloituksessa, joka huipentui siirtomaaimperialismin kauteen vuosina 1875–1914. Ristiretkistä alkanut Euroopan ekspansio muutti ratkaisevalla tavalla koko maailman kartan Eurooppa-keskeisen mallin ympärille.¹⁰⁵

Forum 1-kirjassa kerrotaan yleisesti keskiajasta yllättävän laaja-alaisesti. Euroopan asemaa koko maailman mittasuhteessa ei liioitella, vaan esimerkiksi Kiinan valta-asemasta ja monien keksintöjen ja taitojen alkuperästä (Aasia), kerrotaan melko monipuolisesti.¹⁰⁶ Erityisen kiitettävää on mielestäni keskiajan loppua käsittelevä luku, jossa pohditaan miksi juuri Eurooppa ”valtasi” maailman, eikä esimerkiksi Kiina.¹⁰⁷ Se on mielestäni hyvin oleellinen asia pohdittavaksi. Valtasuhteet liittyvät oleellisesti ristiretkiin, koska retkien on katsottu aloittaneen Euroopan maailmanvalloituksen. Forumissa ilmenee juuri se, mitä olen oppikirjalta kaivannut, eli eurosentrisen näkökulman kyseenalaistaminen, vaikkakaan nimenomaan ristiretkien kohdalla sitä ei ilmene. Aikakirjat sijoittuvat näkökulmassaan näiden kahden välimaastoon. Kristittyjen julmuuksista ja Konstantinopolin ryöstöstä on maininnat,

¹⁰⁴ Rahikainen 1997, 14.

¹⁰⁵ Virtanen 1997, 30–31.

¹⁰⁶ Forum 1, 79.

¹⁰⁷ Forum 1, 86–88.

mutta muutoin arabien tai muutoinkaan muiden kuin eurooppalaisten asemaan ei asetuta tekstissä.

6.6. Ristiretket Lukion opetussuunnitelmien perusteissa

Jo vuoden 1985 lukion opetussuunnitelman perusteet korostaa joitain kansainvälistymiseen ja kulttuurien tuntemiseen liittyviä asioita. Opetussuunnitelmassa määritellään historian ja yhteiskuntaopin tavoitteiksi muun muassa YK:n ihmisoikeuksien julistukseen pohjautuva ja suvaitsevainen elämänasenne. Kansainvälisen yhteisymmärryksen ja rauhan puolesta toimimista korostetaan. Lisäksi mainitaan vaikutussuhteiden ymmärtäminen. Kuitenkin opetussuunnitelma ei huomioi (ainakin nykyisessä mittakaavassaan) esimerkiksi kriittistä ajattelua tai Euroopan ulkopuolisia kulttuureja. Vuonna 1985 tavoitteena oli länsimaisen (eurooppalaisen), suomalaisen kulttuurin sekä muiden kulttuurien keskeisten piirteiden tunteminen.¹⁰⁸

Ristiretket saavat erillisen maininnan opetuksen sisällöissä. Retket tuli sen mukaan käsitellä Bysantin ja läntisen Euroopan sekä arabien laajenemisyhtymysten yhteydessä.¹⁰⁹ Esimerkiksi WSOY:n Uuden lukion historia 1 - oppikirjassa vuodelta 1988 ristiretket on käsitelty perinpohjaisemmin kuin yhdessäkään 2000-luvun oppikirjassa. Retkien seurauksia on pohdittu pitkälläkin aikavälillä, ja ne on kytketty 1980-luvun maailmaan. Ristiretkiä on pohdittu kummankin osapuolen (kristityt, islaminuskoiset) näkökulmasta, mikä myös puuttuu nykyisistä oppikirjoista.¹¹⁰

Vuoden 1994 Lukion opetussuunnitelman perusteet on niin oppiaine historian kuin muiltakin osiltaan huomattavasti edeltäjänsä lyhytsanaisempi ja suppeampi. Siinä kuitenkin korostetaan yleisiltä osiltaan enemmän muuttuvaa yhteiskuntaa, jonka myötä arvoperustan pohtiminen koettiin tarpeelliseksi. Opetussuunnitelman yksi keskeisistä lähtökohdista on

¹⁰⁸ Lukion OPS 1985, 330–333.

¹⁰⁹ Lukion OPS 1985, 334–336.

¹¹⁰ Uuden lukion historia 1 1988, 12–15.

kansallisen kulttuuriperinteen vaaliminen ja lisääntyvä monikulttuurisuus, jotka kummatkin merkitsevät uudenlaista identiteettiä.¹¹¹

Historian osalta vuoden 1994 opetussuunnitelma korostaa tavoitteissaan kriittisen ajattelun kehittämistä, mikä puuttui edellisestä opetussuunnitelmasta. Yhteiskunnan muuttuminen ja globalisoituminen otetaan huomioon useassa kohdassa. Yleisesti ottaen lukio-opetuksen tuli perustua esimerkiksi kulttuurien erilaisuuden ymmärtämiselle ja sen tuli pyrkiä kansainväliseen yhteisymmärrykseen. Opetuksen sisältöjä ei ole eritelty, vaan ainoastaan yleiset linjat.¹¹² WSOY:n Ajasta aikaan-kirjasarjan (1998) ensimmäisen historian kurssin kirjassa mainitaan ristiretket vain muutamalla lauseella. Ainakaan tämän kirjan tekijäryhmä ei siis ole pitänyt retkiä tarpeeksi tärkeänä ilmiönä historiassa.

Uusimmassa, eli vuoden 2003 Lukion opetussuunnitelman perusteissa historian osuudessa ei ole erikseen mainintaa ristiretkistä.¹¹³ Tämän teeman tiimoilta on ollut hedelmällistä seurata kuinka oppikirjat noudattavat opetussuunnitelmaa. Ristiretkien puuttumista on hieman vaikeaa ymmärtää, sillä monet tavoitteiden toteuttaminen vaatisi niiden melko syvällistäkin käsittelemistä. Opetussuunnitelman historian opetuksen tavoitteissa painotetaan erilaisten kulttuurien ja näkökulmien sekä historian ymmärtämistä kunkin ajan omista lähtökohdista sekä nykyajan näkökulmasta. Mielestäni sen perusteella myös ristiretket kuuluisivat opetussuunnitelmaan. Retket olivat mittava ilmiö omana aikanaan, ja niillä on suuria vaikutuksia myös nykypäivään.

Yleisesti historiasta oppiaineena kuvaavassa osiossa mainitaan historian olevan ”yksilöllistä, kansallista ja eurooppalaista identiteettiä luova oppiaine”.¹¹⁴ Tämä on mielestäni hieman ristiriidassa jo mainittujen tavoitteiden kanssa, joissa painotetaan muun muassa monikulttuurisuutta. Nykypäivänä niin opetussuunnitelmaan kuin käytännön opetukseenkin tulisi sisällyttää myös globaali ulottuvuus unohtamatta kuitenkaan kansallista identiteettiä. Ristiretkien osalta tämä olisi perusteltua sikäli, että vaikka ristiretket tapahtuessaan eivät olleetkaan varsinaisesti globaali ilmiö, sen seuraukset ovat olleet niin laajat, että ne koskettavat nykypäivänä jokaista maanosaa, ja ovat hyvinkin globaali ilmiö.

¹¹¹ Lukion OPS 1994, 9.

¹¹² Lukion OPS 1994, 9, 98–100.

¹¹³ Lukion OPS 2003, 175–182.

¹¹⁴ Lukion OPS 2003, 176.

Historian toisen kurssin tavoitteena on ymmärtää eurooppalaista kulttuuriperintöä. Sisällöissä mainitaan keskiajan yhteydessä uskonnon merkitys kulttuurissa. Ristiretket olivat omana aikanaan nimenomaan eurooppalaista identiteettiä ja kulttuuria vahvistava ilmiö, ja retkien yhteys uskontoon oli kiinteä. Tämän saman johtopäätöksen ovat tehneet Aikakirjan sekä Forumin tekijät, sillä niiden toisen kurssin kirjassa ristiretket ovat mukana käsittelyssä. Muutosten maailman tekijät ovat tulkinneet opetussuunnitelmaa toisin, ja ovat käsitelleet retket vain kurssissa yksi. Opetussuunnitelma on siis ymmärretty eri tavoin ja sitä on toteutettu melko vaihtelevasti.

Opetussuunnitelman korostaessa monikulttuurisuutta ja kulttuurin syntyyn vaikuttaneiden tekijöiden ymmärtämistä, ihmettelen hieman kirjojen suppeaa näkökulmaa. Ainoastaan Forum tarjoaa melko laajan (globaalin) näkökulman keskiaikaan, ja kyseenalaistaa eurosentristä näkemystä, joskin Aikakirja yltää lähes samaan. Ristiretkien osalta AK 2 ja Forum 2 esittävät joitain näkökulmia eurooppalaisten harjoittamaan väkivaltaan ja julmuuteen retkillä, kun taas Muutosten maailman näkökulma on suppeampi. Missään kirjassa ei kuitenkaan asetuta esimerkiksi arabien asemaan missään keskiaikaa käsittelevässä luvussa. Asioita katsotaan eurooppalaisten linssien läpi. Tämä on ristiriidassa opetussuunnitelman tavoitteiden ja sisältöjen kanssa.

Kaikissa kolmessa oppikirjasarjassa ristiretket ovat yhtenä sisältöalueena, joskin kaikissa niistä hyvinkin suppeassa muodossa. Opetussuunnitelmasta ristiretket puuttuvat, mille en näe syytä. Oletan että, ottaen huomioon nyky maailman poliittisen kielenkäytön, uskontojen väliset suhteet sekä opetussuunnitelman nykyiset tavoitteet, seuraavassa opetussuunnitelmassa ristiretket ovat huomioituna historian sisältöalueissa.

7. Löytöretket lukion historian oppikirjoissa

7.1. Löytöretket alkuna Euroopan ekspansiolle

Ristiretket olivat hyvin merkittävä ilmiö historiassa, ja ne saivat aikaan ennennäkemättömiä muutoksia Euroopassa ja Lähi-idässä. Löytöretket saivat kuitenkin aikaan maailmankartan muutoksen niin kirjaimellisesti kuin kuvainnollisestikin. Ne mullistivat koko ihmiskunnan historian. Kristoffer Kolumbuksen Amerikan ”löytäminen” vuonna 1492, muut löytöretket sekä niitä seurannut Euroopan ekspansio aloittivat tapahtumasarjan, joka vaikutti kaikkien mantereiden kansojen kohtaloihin ja liitti ne osaksi yhtenäistä maailmankulttuuria ja –taloutta.¹¹⁵ Löytöretket olivat aikanaan ristiretkiäkin huomattavasti laajempi ilmiö erityisesti seurauksiltaan.

Tärkeä huomioitava seikka löytöretkien yhteydessä on, että maapallolla oli ennen löytöretkiä 350–400 ihmistä. Maailma oli silti hyvin monimuotoinen ja epäyhtenäinen. Mielestäni on tärkeää korostaa Euroopan ulkopuolisten kansojen olemassaoloa. Oseaniassa, Amerikoissa ja Etelä-Afrikassa asui yhteensä 60–120 miljoonaa asukasta, joista Amerikan alkuperäisväestön osuus oli 40–60 miljoonaa. On myös hyvä huomata esimerkiksi se, että 1400-luvun lopussa Espanjassa oli vain 6 miljoonaa asukasta, kun taas Kiinassa asukkaita oli noin 115 miljoonaa.¹¹⁶ Usein koulujen historianopetuksessa unohdetaan kokonaan muiden maanosien kehitys esikolonialistisena aikana. Kuitenkin esimerkiksi Afrikan kulttuurinen kehitys tuona aikana vastaa afrikkalaisille samaa kuin Antiikin ajan kulttuuri Euroopan kehitykselle.¹¹⁷

Löytöretkissä piili samanlainen sekoitus taloudellisia ja uskonnollisia intressejä kuin ristiretkissä. Aasian rikkaudet kiehtoivat keskiajalla eurooppalaisten mieliä, mutta suuri manner tarjosi laajat mahdollisuudet myös kristinuskon levittämiseen. Eurooppalaiset harjoittivat lähetystyötä Kiinan ja Intian alueella jo 1200- ja 1300-luvuilla. Löytöretkien motiivit olivat kuitenkin selvemmin taloudellisia kuin uskonnollisia. Usein ristiretkien ja

¹¹⁵ Isaksson, Jokisalo 2005, 33.

¹¹⁶ McNeill, McNeill 2006, 230, 236, 246.

¹¹⁷ Isaksson, Jokisalo 2005, 43.

löytöretkien rajapyykiksi on asetettu vuosi 1291, jolloin kristityt menettivät viimeisen tukikohtansa Akkon Palestiinassa. Tuolloin ensimmäiset tunnetut (eurooppalaiset) merenkävijät Vivaldin veljekset lähtivät Afrikan eteläpuolitse etsimään meritietä Intiaan. Lähi-Itä oli ”sulkeutunut” eurooppalaisilta, joten tietä Intiaan jouduttiin etsimään muuta kautta.¹¹⁸

Oleellinen kysymys pohdittavaksi mielestäni lukion oppikirjoissa on se, miksi suurin osa historian merkittävimmistä teknologisista innovaatioista keksittiin juuri Euraasiassa. Pohdinta on pohjana eurosentrisen maailmankuvan kyseenalaistamiselle. Jared Diamond on pohtinut kysymystä teoksessaan *Tykit, taudit ja teräs* (2005), ja antaa kysymykseen useita vastauksia. Yleisluontoisena selityksenä hän pitää innovaatioiden vastaanottokykyä, joka on vaihdellut kansojen välillä suuresti eri aikakausina ja jopa saman mantereen sisällä. Muina suurimpina syinä Euraasian ja myöhemmin Euroopan ylivalloille Diamond esittää muun muassa sotia, jotka kiihottavat kansoja teknologiseen kehitykseen, vahvaa keskitettyä hallintoa, joka pysäytti lopulta esimerkiksi Kiinan kehityksen, ilmastovyöhykettä ja ilmasto-olosuhteita sekä luonnonvarojen runsautta. Monenlaiset tekijät, jotka liittyvät niin maantieteeseen kuin jopa eri kansojen luonteenpiirteisiin, johtivat lopulta Euroopan ylivaltaan löytöretkien aikana.¹¹⁹

Nämä kaikki ovat selityksiä, jotka oppikirjojen pitäisi mielestäni sisältää, sillä ne ovat pohjana koko maailmanhistorian kehityksen kokonaisvaltaiselle ymmärtämiselle. Löytöretkien yhteydessä on tärkeää pohtia myös sitä seikkaa, että läntinen Eurooppa sekä siitä kehittyneet pohjoisamerikkalaiset yhteiskunnat ovat nykyisin teknologian kärkimaita, mutta keskiajalla Länsi-Euroopan teknologia oli huomattavasti jäljessä verrattuna esimerkiksi Kiinan tai arabien kehitykseen.¹²⁰ Jos Kiinan tai Afrikan merkitys ja rooli unohdetaan löytöretkien yhteydessä, on se osoitus eurosentrisestä näkemyksestä historiaymmärryksessämme.¹²¹

Vaikka löytöretket katsotaan usein alkaneeksi Kolumbuksen retkistä, on syytä mainita muutamia tärkeimpiä edistysaskeleita, joita otettiin maailman merillä ennen Kolumbusta. Ennen vuotta 1492 maanosien välillä oli vain vähän keskinäisiä yhteyksiä, mutta pitkiäkin merimatkoja tehtiin. Kiinalaiset tekivät aikavälillä 1405–1433 useita retkiä Intian valtamerelle, jopa 9000 kilometrin päähän kotimaastaan. Nuo retkikunnat ja laivastot olivat

¹¹⁸ Kuparinen 2004, 200–201.

¹¹⁹ Diamond 2005, 260, 270–271. Ks. myös Phillips 1998, 242–243.

¹²⁰ Diamond 2005, 274.

¹²¹ Isaksson, Jokisalo 2005, 36.

moninkertaisia verrattuna Kolumbuksen retkikuntaan vuonna 1492. Yleisesti ottaen 1400-luvulle tultaessa kansojen verkostoituminen eli yhteydet tihentyivät. Amerikan ja Tyynenmeren piirin kansat olivat yhteydessä keskenään vesireittejä hyödyntäen.¹²²

Kiinalaiset olivat 1400-luvulla huomattavasti paremmin varustettuja merenkulussa kuin mikään Euroopan maa. Samaan aikaan kun portugalilaiset alkoivat tutkia Länsi-Afrikan rannikoita, kiinalaiset tutkivat jo Itä-Afrikkaa, mutta 1400-luvun aikana kiinalaiset ”kääntyivät sisäänpäin” ja lopettivat maapallon tutkimisen. Ne harvat eurooppalaiset, jotka keskiajalla vierailivat Kiinassa, olivat vaikuttuneita maan teknisestä edistyksestä. Monet noista keksinnöistä innoittivat eurooppalaisia tutkimusmatkailijoita.¹²³

Jo 1420-luvulla espanjalaiset ja portugalilaiset purjehtivat Atlantin saarilla. Karavelin käyttöönoton jälkeen he uskaltautuivat tutkimaan Länsi-Afrikan rannikkoseutuja yhä etelämpään. Vuonna 1488 saavutettiin Hyväntoivonniemi, ja vuonna 1498 Vasco da Gama purjehti sen kautta tietävästi ensimmäisenä Intiaan.¹²⁴ Kaukoidässä kuitenkin tunnettiin Afrikan muoto jo kauan ennen kuin eurooppalainen Diaz purjehti Hyväntoivonniemen ympäri.¹²⁵ Amerikkalaisen ja eurooppalaisen kulttuurin yhteentörmäys alkoi kuitenkin käytännössä vuonna 1492, kun Kristoffer Kolumbus ”löysi” Karibianmeren saariston alkuperäiskansat.¹²⁶

Viikingit olivat ensimmäisiä, jotka tekivät dokumentoidun euraasialaisen Amerikoiden ”valloitusyrityksen”. Norjasta lähteneet viikingit asettuivat asumaan Grönlantiin, josta käsin he kävivät toistuvasti Pohjois-Amerikan koillisrannikoilla aikavälillä 1000–1350. He perustivat pienen siirtokunnan, jolla ei kuitenkaan ollut edellytyksiä tutkia, valloittaa tai asuttaa Amerikkoja.¹²⁷ Viikinkien liikkeistä Atlantin pohjois- ja länsiosissa ei silti ole täyttä varmuutta. Retket on kirjattu viikinkien kahteen saagaan, mutta niiden historiallista paikkansapitävyyttä ei ole voitu täysin todistaa. Ei ole varmoja todisteita siitä, että joku eurooppalainen olisi edeltänyt Kolumbusta Amerikassa.¹²⁸

¹²² McNeill, McNeill 2006, 233–235, 245.

¹²³ Phillips 1998, viii.

¹²⁴ McNeill, McNeill 2006, 242–243.

¹²⁵ Phillips 1998, 242.

¹²⁶ Diamond 2005, 72.

¹²⁷ Diamond 2005, 400–401.

¹²⁸ Phillips 1998, 155–164, 229.

Toinen euraasialaisten Amerikkojen valloitusyritys onnistui, sillä sen lähdemaa, kohde, leveyspiiri sekä aika sallivat valloituksen. Espanja oli rikas, ja pystyi tukemaan tutkimusta ja siirtokuntia. Subtrooppiset leveyspiirit taas sopivat hyvin ruoan tuotantoon. Espanjalaisten siirtomaahanketta edelsi sadan vuoden nopeaa valtamerialusten kehitysvaihe. Eurooppalaisissa aluksissa käytettiin monia ”Vanhan maailman” (islam, Kiina, Intia, Indonesia) navigointimenetelmiä, purjeita ja laivan rakenteita.¹²⁹ On oleellista huomata, että eurooppalaiset eivät itse ”keksineet” moniakaan uudesta tekniikasta, jotka mahdollistivat löytöretket suuressa mittakaavassaan.

Löytöretkiin osallistui väkeä eri puolilta Eurooppaa. Aluksi Espanja ja Portugali olivat edelläkävijöitä, ja ne jakoivat maapallon kahtia omiin etupiireihinsä Tordesillasin sopimuksessa, jonka mukaan läntinen pallonpuolisko kuului Espanjalle ja itäinen Portugalille.¹³⁰ Eurooppalaiset valloittivat Amerikkojen alkuperäiskansojen valtiot 1500- ja 1600-lukujen aikana, ja vuoteen 1794 mennessä länsieurooppalaiset olivat kartoittaneet Amerikan länsirannikkoa myöten koko maapallon asutut rannikot, ja luoneet näin yhden verkostoituneen maapallon. On kuitenkin muistettava, että esimerkiksi Afrikan sisäosat pysyivät 1800-luvulle saakka eurooppalaisille tuntemattomina.¹³¹

Mitkä tekijät sitten mahdollistivat eurooppalaisten tekemät löytöretket? Merkittävimmät tekniset edistysaskeleet liittyivät merellä tapahtuvaan suunnistamiseen ja paikanmäärittelyyn sekä toisaalta tekniikaltaan parempien alusten rakentamiseen. Kiinalaisilta arabien välityksellä omaksuttu kompassi otettiin käyttöön jo 1200-luvulla alkeellisessa muodossaan. Myös uudet, tarkentuneet kartat auttoivat entistä tarkemmassa navigoinnissa. 1440-luvulla Euroopassa otettiin käyttöön uusi alustyyppi, kolmimastoinen karaveli, joka oli aiempia aluksia merikelpoisempi ja kevyempi, ja mahdollisti merenkulun tuntemattomille vesille.¹³²

Phillips (1998) kuitenkin korostaa, että karavelin varhaismuotoja seilasi Atlantilla jo 1200-luvulla, eikä laivatyyppiä rakennettu Portugalin prinssi Henrikiä varten, kuten usein virheellisesti väitetään. Myös navigoinnin kehityksestä on kerrottu vääriä tietoja. Läheskään kaikilla merenkulkijoilla ei ollut varaa uuteen tekniikkaan, ja esimerkiksi pituusasteiden

¹²⁹ Diamond 2005, 402.

¹³⁰ Kuparinen 2004, 203–204.

¹³¹ Diamond 2005, 403, McNeill, McNeill 2006, 245–247.

¹³² McNeill, McNeill 2006, 241–252; Kuparinen 2004, 202.

laskeminen onnistui vasta 1700-luvulla. Kuitenkin monet navigoinnin apuvälineet, kuten kompassi, oli keksitty jo 1200-luvulla.¹³³

Teknisten edellytysten lisäksi on huomioitava taloudelliset ja henkiset edistysaskeleet, joita Euroopassa tapahtui keskiajan kuluessa. Nouseva kapitalismi muutti kaupankäynnin muotoja ja laajuutta. Kaukokauppa ei olisi onnistunut ilman pankki- ja luottolaitoksen olemassaoloa. Myös Euroopan väestönkasvu edesauttoi löytöretkien tekemistä, sillä paikka paikoin esiintyi jo ylikansoitusta, ja alati lisääntyvä väestö siirtyi sisämaasta rannikolle, jolloin kaukokauppaan vaadittu työvoima sai täydennystä. 1400-luvulla maailmankuva oli muuttunut huomattavasti aiemmasta, mikä osaltaan nopeutti löytöretkien toteutusta. Tiedepiirit tunnustivat pikkuhiljaa Maan pallonmuotoisuuden, ja muitakin taikauskoisia ennakkoluuloja, kuten merihirviöiden olemassaoloa, kumottiin jatkuvasti.¹³⁴

Löytöretkien keskeisimpiä seurauksia on, että Kolumbuksen retkien jälkeen eurooppalainen asutus alkoi levitä Länsi-Intian saariston kautta vähitellen Amerikan mantereelle. Panaman kannakselle perustettiin ensimmäinen siirtokunta vuonna 1508, mistä seurasi mantereen kahden suurin kulttuurin, atsteekkien ja inkojen, valloitukset. Amerikan alkuperäiskansojen väkiluku romahti. Suurin syy oli eurooppalaisten mukanaan tuomat epidemiat, luultavasti isorokko. Alkuperäisasukkaita kuoli massoittain myös eurooppalaisten musertavan sotilaallisen ylivoiman vuoksi. Lisäksi eurooppalaisten poliittinen taito hyödyntää alkuperäisväestön kiistoja johti väkiluvun romahdukseen. Löytöretkien myötä tapahtui siis yksi nykyajan suurimmista väestön siirtymistä. Eurooppalaiset asuttivat ”Uuden maailman” ja valloittivat Amerikan, jonka myötä alkuperäiskansojen lukumäärä väheni radikaalisti, ja jotkin kansoista hävisi kokonaan, mikä tarkoittaa käytännössä kokonaisten kansojen kuolemista.¹³⁵

Orjakaupan merkitys ja suuruus kasvoivat huomattavasti, kun länsieurooppalaiset yhdistivät maailman rannikot. Saharan, Punaisenmeren ja Intian valtameren yli suuntautunut orjakauppa oli ollut vaatimatonta verrattuna massiivisiin, 1500-luvulla aloitettuihin orjakuljetuksiin Atlantin yli.¹³⁶ Koska transatlanttinen orjuus on yksi tutkimistani teemoista, en puutu siihen

¹³³ Phillips 1998, 216–221.

¹³⁴ Kuparinen 2004, 202–203.

¹³⁵ Diamond 2005, 72, 403.

¹³⁶ McNeill, McNeill 2006, 249.

paljoakaan löytöretkien yhteydessä. Odotan kuitenkin, että orjuus on mainittu oppikirjoissa eräänä löytöretkien seurausilmiöistä ilmiön merkittävyyden vuoksi.

Euroopan ekspansio alkoi jo ainakin vuosisataa ennen kuin portugalilaiset tai Kolumbus tekivät matkansa, vaikka yleensä ekspansio ja modernin Euroopan synty ajoitetaan noihin tapahtumiin. Kolumbuksen ja muiden retkeilijöiden matkat toteutettiin hyvin lyhyellä aikavälillä, kun ensin tutkimus- sittemmin löytöretket olivat kunnolla saaneet alkunsa.¹³⁷ Amerikan ”löytäminen” avasi rajattomat markkinat eurooppalaisten kauppatuotteille kiihdyttäen tekniikan kehitystä ja varallisuuden kasvua lähes kaikissa Euroopan maissa. On silti muistettava ekspansion kääntöpuoli. Eurooppalaisten epäoikeudenmukainen toiminta muuttui tuhoisaksi ja turmiolliseksi alkuperäisasukkaille, kun kehityksen olisi pitänyt olla edullinen kaikille. Euroopan ekspansiota seurasi ulkoeurooppalaisten kansojen alistaminen, orjuuttaminen ja murhaaminen.¹³⁸

Erityisen tärkeä löytöretkiä seurannut ilmiö on eurooppalaisten ajatus ei-valkoisen väestön vähempiarvoisuudesta. Ilmiöllä on ollut kauaskantoiset seuraukset, sillä esimerkiksi alkuperäiskansojen tuhoamisella ja orjuuttamisella on katsottu olevan suora yhteys natsien 1900-luvulla toteuttamaan tuhoamispolitiikkaan. Kolumbuksen retkiä seurasi hyvin kielteinen kehitys johon kuuluu muun muassa kolonialismi, orjakauppa, rasismi, kansojen tuhoaminen sekä valloitetujen alueiden luonnonvarojen laajamittainen riisto. Kuvaavaa on, että Amerikan alkuperäisväestöjen järjestöt haluavat muistaa Kolumbuksen retkiä alkuna ihmiskunnan historian suurimmalle kansanmurhalle.¹³⁹

7.2. Löytöretkien rooli oppikirjoissa

Kaikissa kolmessa analysoimassani kirjasarjassa löytöretket ovat yhtenä melko laajana sisältöalueena, erityisesti jos vertaa laajuuksia ristiretkien osuuksiin. MM 1 perehdyttää

¹³⁷ Phillips 1998, 239.

¹³⁸ Isaksson, Jokisalo 2005, 33–34.

¹³⁹ Isaksson, Jokisalo 2005, 34–35.

lukijat löytöretkiin ja sen seurausilmiöihin noin kymmenen sivun verran,¹⁴⁰ AK 1 ja Forum 1 kertovat aiheesta noin 20 sivua.¹⁴¹ Kunkin kirjasarjan tekijäryhmä on päätenyt samaan ratkaisuun: löytöretkiä käsitellään kurssin *Ihminen, ympäristö ja kulttuuri* yhteydessä. Toisessa kurssissa keskitytään aate- ja kulttuurihistoriaan, ja tekijäryhmät ovat katsoneet, ettei löytöretkillä ole merkittävää yhteyttä noihin kehityslinjoihin. Kussakin sarjassa löytöretket on mainittu vain muutamassa lauseessa, lukuun ottamatta Forum 2:sta, joka tarjoaa kurssin kaksi yhteydessä monia löytöretkiin läheisesti liittyviä käsitelmäärittelyjä. Mielestäni tapahtuma- ja aatehistoria ovat hyvin kiinteässä yhteydessä toisiinsa erityisesti löytöretkistä puhuttaessa. Oppikirjojen tulisi luoda kytköksiä aiemmin opitun ja uuden asian välillä, milloin löytöretket tapahtumasarjana liitettäisiin esimerkiksi maailman- ja ihmiskuvan muutokseen niin sanotun Uuden ajan alussa.

Lähteissä on monia yhtäläisiä piirteitä. Kukin kirjasarja sisältää lähes identtisen kartan eurooppalaisten tekemistä löytöretkistä sekä Tordesillasin sopimuksen rajoista. Jokainen sarja on myös liittänyt mukaan kuvia Amerikan ja Afrikan alkuperäiskansoista sekä merenkulkutekniikan kehityksestä. Lisäksi tietyt ”perusfaktat”, kuten Kolumbuksen saapuminen Amerikkaan sekä retkien muutamia syitä ja seurauksia on kaikissa sarjoissa, joskin hieman vaihtelevissa määrin.

Oppikirjoissa on kuitenkin muutamia perustavanlaatuisia eroavaisuuksiakin varsinaisissa painotuksissa. MM 1 keskittyy erityisesti Amerikan alkuperäiskansoihin. Mukana on lukuisia kuvia ja mainintoja noiden kansojen vaiheista ennen löytöretkiä ja niiden aikana. Lisäksi MM 1 ohjaa lukijoita mielestäni erityisen hyvin kriittiseen ajatteluun. Kirja sisältää esimerkiksi kartan ja selostuksen Amerikan asuttamisen kolmesta eri historiantulkinnasta sekä maininnan Marco Polon matkojen epävarmuudesta.¹⁴²

AK 1 painottaa löytöretkien yhteydessä erityisesti niiden ympäristövaikutuksia. Kirjassa selostetaan monipuolisesti Madeiran ekosysteemin sekä Amerikan kasvuston ja eläimistön muutosta. Lisäksi AK 1 ottaa mielestäni ansiokkaasti huomioon historian pitkät kehityslinjat sekä globaalin näkökulman. Ennen löytöretkien osiota kirjassa perehdytään melko laajalti koko maailman kehitykseen vuoden 1500 tietämillä. Kirja sisältää monia pitkittäiskatsauksia

¹⁴⁰ MM 1, 110–119.

¹⁴¹ AK 1, 86–103; Forum 1, 85–104.

¹⁴² MM 1, 113, 116.

tietyistä aiheista, kuten ilmaston muuttumisesta aikavälillä 1500–1800. Lisäksi siinä kytketään useasti ”pienempiä” historian ilmiöitä ja tapahtumia laajempiin tai muualla tapahtuneisiin ilmiöihin. Esimerkiksi eurooppalaisten Amerikkaan mukanaan viemän isorokon leviämistä verrataan eurooppalaisten Afrikan sisäosien valloituksen vaikeuteen.¹⁴³

Forum 1 keskittyy myös historian pitkiin linjoihin ja tapahtumien syy-seuraussuhteiden pohtimiseen. Erityisen ansiokasta Forumille mielestäni on se, että kirjassa ei kerrota valmiita vastauksia laajoihin teemoihin, vaan lukijalle annetaan eväitä pohtia niitä itse. Esimerkkinä tehtävä, jossa kehoitetaan ottamaan kantaa väitteeseen: ”Vain eurooppalaiset olivat tarpeeksi vahvoja lähtemään löytöretkille.”¹⁴⁴ Lisäksi Forum sisältää jokaisen luvun lopuksi laajoja pohtimistehtäviä. Löytöretkien yhteydessä perehdytetään lukijat kuva-analyysiin. Tehtävänä on esimerkiksi pohtia eurooppalaisen- ja intiaanikulttuurin kohtaamisen luonnetta.¹⁴⁵ Toinen Forum 1:n tunnusomainen piirre löytöretkien yhteydessä on monipuolisten käsitteiden käyttö ja laajemmin sanottuna tekstiosuuksiin panostaminen. Kirjassa määritellään ja käytetään lukuisia erilaisia termejä ja kaikin puolin monipuolista ja rikasta kieltä.

Suurin puute lähteissä esiintyy mielestäni kirjassa MM 1, joka keskittyy erityisen paljon Kolumbuksen retkiin ja Amerikan ”löytämiseen”, mikä ei mielestäni ole tarpeellista, vaikka löytöretket katsotaankin alkavan tuosta tapahtumasta. Ehkä räikein esimerkki ”turhasta” tiedosta on Kolumbuksen kolmen laivan nimien mainitseminen, mikä on mielestäni ”triviaalitietoa”, ja on turhaan viemässä tilaa laajemmilta asiakokonaisuuksilta.¹⁴⁶ Ottaen huomioon oppikirjojen rajallisen sivumäärän, kirja sisältää useita tällaisia selostuksia mielestäni toisarvoisista seikoista. Jos ne olisi jätetty pois, olisi muu kuin eurooppalainen näkökulma eurooppalaisten maailmanvalloitukseen saanut lisätilaa. AK 1 ja Forum 1 ovat keskittyneet enemmän erilaisiin näkökulmiin ja pitkän aikavälin muutokseen ja kehitykseen koko maailman mittakaavassa.

Yhteisenä puutteena kaikissa oppikirjoissa on, että löytöretkien yhteydessä pidetään tärkeänä vain eurooppalaisten tekemiä retkiä. Missään sarjassa ei kerrota laajemmin viikinkien tai arabien merenkulkutaidoista ja maailman melko laajasta tuntemuksesta. AK 1 ja Forum 1 mainitsevat kiinalaisten retkistä Afrikkaan ja yleisemmin Intian valtamerellä, mutta maininnat

¹⁴³ AK 1, 88–89, 99–100, 102, 104–105.

¹⁴⁴ Forum 1, 89.

¹⁴⁵ Forum 1, 102–103.

¹⁴⁶ MM 1, 112–115.

ovat hyvin lyhyitä ja ylimalkaisia.¹⁴⁷ MM 1 ei perehdy mihinkään merireitteihin ennen espanjalaisten ja portugalilaisten löytöretkiä. Mielestäni olisi tarpeen painottaa, että eurooppalaiset eivät olleet ainoita, jotka olivat kiinnostuneita uusista merireiteistä. Näin ei luotaisi lukijalle rajoittunutta mielikuvaa siitä, että löytöretket olivat vain tiettyjen eurooppalaisten tekemiä merimatkoja vain tiettyihin paikkoihin ja vain tiettyinä aikana.

7.3. Kultaa, valtaa ja Jumalan sanaa – löytöretkien motiivit

MM 1 kertoo seuraavaa: ”[...] retkillä tulivat ilmi kaikki espanjalaisten retkille luonteenomaiset piirteet: kullanhimo, valloitushalu ja uskonkiihko.”¹⁴⁸ Lauseessa on kiteytettynä kolme tärkeintä syytä miksi löytöretkiä tehtiin. Nämä kolme motiivia mainitaan kaikissa kirjasarjoissa, joten perussyt mainitaan. Kaikissa oppikirjoissa mainitaan myös perussyt miksi meritietä Intiaan alettiin Euroopassa etsiä kiihkeämmin, eli katkenneet kauppasuhteet Lähi-itään. Löytöretkien syiden tai motiivien osalta oppikirjat noudattavat melko yhtenäistä linjaa. Kaikissa mainitaan muutamia syitä, mutta yleisesti ottaen ne ohitetaan kirjoissa melko nopeasti, ja keskitytään enemmän löytöretkien seurauksiin.¹⁴⁹

Pieniä painotuseroja voi havaita. MM 1 korostaa syiden osalta eniten retkien taloudellisia motiiveja ja eurooppalaisten oman edun tavoittelua. Uskonnolliset syytkin mainitaan, mutta niitä ei korosteta, mikä piti paikkansa löytöretkien kohdalla. AK 1 korostaa enemmän eurooppalaisten seikkailunhalua ja sitä, että oli yleensäkin ajan hengen mukaista lähteä valtaamaan alueita. Forum 1 kertoo löytöretkien syistä laajimmasta näkökulmasta. Perussyiden lisäksi, että Euroopan keskinäinen kilpailu, mikä oli ainutlaatuista tuon ajan maailmassa, oli yksi syy retkille lähtemiseen. Lisäksi tehdään kytkös ihmiskuvan muutoksen (Jumalan ohjailemasta itsenäisempään) ja löytöretkille lähtemisen välillä.¹⁵⁰

¹⁴⁷ AK 1, 89; Forum 1, 86.

¹⁴⁸ MM 1, 117.

¹⁴⁹ AK 1, 95; Forum 1, 87; MM 1, 113.

¹⁵⁰ AK 1, 94; Forum 1, 87–88; MM 1, 113–117

Varsinaisten syiden lisäksi löytöretkille lähtemiseen kuuluu olennaisesti tekijät, jotka mahdollistivat retket. Myös ne on mainittu jokaisessa kirjasarjassa. Muun muassa kompassi, astrolabi ja karaveli mainitaan. Käsittelytavassa on kuitenkin eroja. MM 1 kertoo, että merenkulun tekninen kehitys 1400-luvulla teki mahdolliseksi pitkät purjehdusmatkat. Lisäksi mainitaan portugalilaisten kehittäneen karavelin. Kompassin taas kerrotaan olevan ”arabialaista lainaa”.¹⁵¹ Kiinalaisten rooli on unohdettu kirjassa kokonaan. Kirjan yleisilme antaa mielestäni kuvan, että eurooppalaiset pääsivät lähtemään retkille vain omien ansioidensa ja kehittyneisyytensä vuoksi.

AK 1 ja Forum 1 mainitsevat tärkeimpien teknisten keksintöjen yhteydessä mistä ne ovat alun perin lähtöisin.¹⁵² Lisäksi, koska näiden kahden sarjan aloitusluvut löytöretkiin ilmentävät Euroopan ”pienuutta” koko maailman mittakaavassa tuona aikana kertomalla muiden kulttuurien kukoistuksesta, ei lukija voi mielestäni saada väärää käsitystä eurooppalaisten todellisista ansioista löytöretket mahdollistavien tekijöiden yhteydessä.

7.4. Luonnon ja kansojen alistamista – löytöretkien seurauksia

Löytöretkillä oli kauaskantoisia seurauksia, mikä on huomioitu jokaisessa oppikirjassa. Syy-seuraussuhteet on kuitenkin esitetty oppikirjoissa eri tavoin painotettuna ja vaihtelevin laajuuksin. Jos löytöretkien seuraukset jaetaan ristiretkien tavoin lyhyen ja pitkän aikavälin seurauksiin, niin MM 1 keskittyy enemmän lyhyen- ja kaksi muuta oppikirjaa pitkän aikavälin seurauksiin. MM 1 painottaa retkien taloudellisia seurauksia. Esimerkiksi kauppasuhteiden muutos ja vallan painopisteen muutokset Euroopassa mainitaan. Lisäksi listataan muita talouteen liittyviä seikkoja, kuten uusien hyödykkeiden ja jalometallien virtaaminen Eurooppaan, rahatalouteen siirtyminen sekä hallitsijoiden ja porvariston vallan kasvaminen.¹⁵³ Kirjassa esitetään kuitenkin Amerikan alkuperäiskansojen ja heidän kulttuurinsa tuhoaminen melko yksityiskohtaisesti. Maininnan saavat myös alkuperäiskulttuurien saavutukset, kuten inkojen pronssinvalmistustaito. Näkökulmia

¹⁵¹ MM 1, 113.

¹⁵² AK 1, 95; Forum 1, 88.

¹⁵³ MM 1, 119.

löytöretkiin on siis ajoittain useampikin. Lisäksi laajamittaisesta orjien käytön alkamisesta kerrotaan kiitettävästi.¹⁵⁴

Verrattaessa MM 1:stä kahteen muuhun kirjasarjaan, eron voi huomata selvästi. AK 1 ja Forum 1 painottavat selvästi enemmän kauaskantoisia seurauksia, eivätkä niinkään painota esimerkiksi taloudellisia vaikutuksia, jotka toki olivat tärkeitä omana aikanaan, mutta ne eivät ole verrattavissa moneen muuhun, laajempaan seurausilmiöön. Kummatkin oppikirjat painottavat luonnon ja ekosysteemien muutoksia löytöretkien seurauksina. Esimerkiksi Amerikan kasvuston ja eläimistön muutoksesta puhutaan monipuolisesti. MM 1 sivuuttaa tämän asian hyvin lyhyesti käytännössä kolmella lauseella.¹⁵⁵

Sekä AK 1 että Forum 1 mainitsevat lisäksi taloudelliset lyhyen aikavälin seuraukset, sekä alkuperäiskansojen systemaattisen tuhoamisen ja tuhoutumisen. Huomionarvoista on, että molemmissa huomioidaan rasismien alkaminen löytöretkien seurauksena. Kirjoissa kerrotaan, kuinka rodullinen jaottelu parempiin ja huonompiin alkoi. Forum 1 on liittänyt kirjaan ”alistamisen vaiheet”-kappaleen, jossa pohditaan monipuolisesti eurooppalaisen ylivallan alkamisen vaiheita. Muutoinkin Forum 1 kertoo ehkäpä laajimmin löytöretkien seurauksista liittäen edellisten lisäksi mukaan pohdinnat muun muassa väkilukujen muutoksista, tartuntataudeista ja kolmiokaupasta.¹⁵⁶

Kahdesta kirjasarjasta löytyy pitkän aikavälin syy-seuraussuhteiden pohdintoja joita Lukion opetussuunnitelmakin painottaa, kun taas yksi jättää erittäin tärkeän seurauksen, eli rasismien alkamisen, pois käsittelystä. Mielestäni tärkeämpää on pohtia lukion oppikirjojen rajattujen sivumäärien puitteissa kauaskantoisia ja esimerkiksi maailmankuvaan liittyviä löytöretkien seurauksia, kuin yksittäisiä, vain kyseiseen aikaan liittyviä tapahtumahistoriallisia seurauksia.

¹⁵⁴ MM 1, 117–119, 122–123.

¹⁵⁵ AK 1, 99, 102; Forum 1, 90, 95; MM 1, 125.

¹⁵⁶ AK 1, 99–103; Forum 1, 90–100.

7.5. Yhteiskuntien törmäys – oppikirjojen näkökulma löytöretkiin

Jokaisen oppikirjan uusi luku alkaa aukeamasta, josta alkaa seuraavan luvun, tässä tapauksessa ”Uuden ajan” käsittely. Ne kuvastavat mielestäni hyvin näkökulmaa tulevaan käsittelyyn. MM 1:n aloitusaukeamalla¹⁵⁷ on kuva Kolumbuksen ja hänen retkikuntansa lähdöstä länteen vuonna 1492. Aukeaman aikajanalla on mainittu aikavälin 1400–1800 tärkeimpiä asioita. Lähes kaikki noista asioista ovat yksittäisiä tapahtumia löytöretkien aikana. Neljän eurooppalaisen löytöretket sekä yksittäisten eurooppalaisten hallitsijoiden valtakaudet saavat maininnan. Ainoat aikajanalla huomiodut seikat, jotka ilmentävät jotain muuta kuin eurosentristä näkökulmaa, ovat atsteekkien valtakunnan ja Perun tuhoaminen ja valloitus.

Forum 1:n aloitusaukeamalla¹⁵⁸ on suuri kuva eurooppalaisten karaveleistä merellä, jossa ui suuria merihirviöitä. Hirviöt ovat kuvaamassa maailmankuvan muutosta löytöretkien aikana ja niiden myötä. Kirjassa ei ole aikajanaa selkeyttämässä aikakauden tapahtumia ja ilmiöitä. Aukeamalla on kuitenkin teksti, jossa kehoitetaan huomioimaan lukiessa maailmantalouden muotoutuminen. Tekijät eivät pidä tärkeänä ainoastaan Euroopan kehitystä, vaan näkökulmana on koko maailma.

AK 1:n tekijät ovat mielestäni ansioituneet parhaiten aloitusaukeamassa. Kun MM 1:n otsikkona on ”Eurooppa Uuden ajan murroksessa”, ja Forum 1:n otsikkona ”Uusi aika koittaa – Eurooppa purjehtii johtoon”, niin AK 1:n otsikko kuuluu: ”Maapallo on pyöreä”. AK 1:n aukeamalla¹⁵⁹ on kaksi kuvaa, joista toinen on intiaanisoritusta esittävä maalaus, toinen maailmankartta vuodelta 1450. Lukijaa kehoitetaan huomaamaan löytöretkien vaikutus sekä Euroopassa että Euroopan ulkopuolella. Näkökulmana myös AK 1:ssä on selkeästi koko maailma, ei vain Eurooppa.

Kaikissa oppikirjoissa mainitaan Kolumbuksen ja muiden eurooppalaisten tekemät merkittävimmät löytöretket. On huomioitava tekijäryhmien valinnat siitä, kuinka paljon he painottavat yksittäisiä eurooppalaisten tekemiä retkiä, ja kuinka paljon löytöretkiä laajana ilmiönä ja tapahtumasarjana. MM 1 korostaa erityisen paljon Kolumbusta ja hänen Amerikan

¹⁵⁷ MM 1, 110–111.

¹⁵⁸ Forum 1, 84–85.

¹⁵⁹ AK 1, 86–87.

”löytämistään”. Vaikka käsittely sisältää useita ansiokkaita kriittisiä pohdintoja Kolumbukseen liittyen, mielestäni tärkeämpää olisi ollut jättää tilaa laajempien ilmiöiden käsittelylle. Kirjasta puuttuvat maininnat Kiinan ansioista löytöretkien mahdollistajana ja löytöretkien seuraukset pitkällä aikavälillä koko maailman mittakaavassa.

AK 1 ja Forum 1 keskittyvät vähemmän Kolumbukseen tai yksittäisten eurooppalaisten tekemiin retkiin, ja kuvaavat ilmiötä koko maailman näkökulmasta. Kirjoissa käsitellään Euroopan kehitystasoa keskiajalla verrattuna esimerkiksi kiinalaisten tai arabien tasoon, ja niissä pohditaan aikakauden ilmiöitä näkökulmana koko maailma. Kirjoissa huomioidaan koko maailman kulttuurit ja elinkeinot jakaumat. Positiivista on esimerkiksi AK 1:n pohdinta, miksi kiinalaiset tai Amerikan alkuperäiskansat eivät vallanneet tai ”löytäneet” maailmaa. Forum 1 pohtii kokonaisen alaluvun verran sitä, miksi juuri Eurooppa valloitti maailman. Nämä pohdinnat vahvistavat lukiolaisten ymmärrystä historian pitkistä linjoista, ja auttavat ymmärtämään ilmiöitä monesta näkökulmasta.

Kaikissa lähdesarjoissani käsitellään Amerikan alkuperäisasukkaiden kohtaloa löytöretkien yhteydessä. Noiden kansojen tuhoutuminen oli oleellinen seuraus erityisesti Kolumbuksen retkistä. Jokaisessa oppikirjassa kerrotaan kokonaisten kansakuntien kohtaloista. On kuitenkin huomattava näkökulma asian käsittelyyn. Onko intiaanit kuvattu passiivisiksi tekemisen kohteiksi, eli eurooppalaisten toimien uhreiksi, vai onko noiden kansojen vaiheista ja saavutuksista ennen löytöretkiä, ja niiden suhtautumisesta valloittajiin, kerrottu?

AK 1 sisältää usean sivun verran tekstiä ja kuvia intiaaneista. ”Valloittajien” toimista Amerikassa kerrotaan seikkaperäisesti. Eurooppalaisten harjoittamasta alistamisesta ja tappamisesta kerrotaan. Kirjassa on myös sivun mittainen ”tietoisku” intiaaneista ja heidän historiastaan. Mukana on tietoja inkojen, atsteekkien ja mayojen elinkeinoista, uskonnoista sekä maailmankuvasta, mikä on positiivinen asia. Näkökulma ei ole ainoastaan eurooppalainen, vaikka suurin osa tekstistä onkin eurooppalaisten näkökulmasta kerrottu. Tuo näkökulma ilmenee hyvin esimerkiksi seuraavista kirjan lauseista: ”Alkuhämmennyksen jälkeen löytöretkeilijät tulivat yleensä toimeen vieraiden maiden asukkaiden kanssa.” [Eurooppalaisten] ”Pysyvän aseman saavuttaminen edellytti sopimusta alkuasukkaiden kanssa tai heidän alistamistaan.”¹⁶⁰ Missään vaiheessa ei kuitenkaan ole pohdittu sitä, mitä tuo

¹⁶⁰ AK 1, 98.

”toimeen tuleminen” tai alistaminen tarkoitti käytännössä alkuperäisasukkaiden kannalta. Luultavasti kirjan tekijät ovat tarkoittaneet ”toimeen tulemisella” sitä, että sotia tai joukkomurhia ei välittömästi tapahtunut eurooppalaisten Amerikkaan saapumisen jälkeen. Tekstin voi myös ymmärtää siten, että kumpikin osapuoli oli tyytyväisiä ja tasaveroisia kumppaneita keskenään. Noiden kahden kulttuurin kohtaaminen oli kuitenkin kaikkea muuta kuin tasaveroista.

Myös Forum 1 kertoo eurooppalaisten raakalaismaisista toimista Amerikassa melko yksityiskohtaisesti. Näkökulmia on kaksi, eurooppalaisten ja amerikkalaisten. Tekstissä kerrotaan esimerkiksi eurooppalaisten mukanaan tuomista taudeista, intiaanien alistamista pakkotyöhön sekä ympäristötuhoista. Mukana on tietoja myös intiaanien uskonnonharjoituksesta, sekä alistamiseen liittyviä seikkoja, kuten hallinnon, talouden ja identiteetin muutoksesta eurooppalaisten saapumisen jälkeen. Asioita on siis pohdittu molemmista näkökulmista, ja luvun otsikkoa ”Yhteiskuntien törmäys”¹⁶¹ käsitellään melko hyvin.

MM 1 keskittyy Amerikan alkuperäiskansoihin erityisen paljon. Eurooppalaisten suhtautumista noihin kansoihin pohditaan esimerkiksi tehtävän ja tekstikatkelman muodossa, missä lukijaa kehoitetaan pohtimaan eurooppalaisten suhtautumista alistettuihin kansoihin. Myös Amerikan vanhoista korkeakulttuureista kerrotaan muita kirjasarjoja monipuolisemmin. Lisäksi kerrotaan, kuinka atsteekit ensin pitivät espanjalaisia valloittajia jumalina, ja myöhemmin tuhoajina. Kirjan teksteistä käy ilmi niin eurooppalaisten kuin valloitetujen kansojen maailmankuvan muutos löytöretkien myötä.

Löytöretket tulisi ymmärtää laajemmin kuin vain eurooppalaisten ”Uuden ajan” alussa tekeminä retkinä. Oikeanlaisen näkökulman ilmiöön antaa jo 1960-luvulla kirjoitettu Otavan iso tietosanakirja (*Ensyklopaedia Fennica*), missä löytöretket määritellään seuraavasti heti kyseisen artikkelin alussa: ”Löytöretkiksi nimitetään kaikkia niitä matkoja ja tutkimusretkiä, jotka ovat avartaneet tietojamme maailmasta.”¹⁶² Artikkelissa kerrotaan laajasti Afrikkaan, Aasiaan, Amerikkaan ja Oseaniaan tehdyistä retkistä aina 1000-luvulta eaa. alkaen.¹⁶³ Artikkelit on kirjoitettu vuosikymmeniä sitten, eikä näkökulma silti ole eurosentrinen

¹⁶¹ Forum 1, 90.

¹⁶² Otavan iso tietosanakirja 1966–68, osa 5, 3930.

¹⁶³ Otavan iso tietosanakirja 1966–68, osa 5, 3930–3934.

huolimatta siitä, että eurosentrisyydestä pois pyrkiminen on vasta sen jälkeen vallalle tullut ajatus. Historian oppikirjojen näkökulma löytöretkiin tulisi olla yhtä laaja kuin tässä tietosanakirjassa.

Olennainen kysymys näkökulmasta puhuttaessa on myös oppikirjojen kerrontatapa siitä, kuinka eurooppalaisten ja monien afrikkalaisten kulttuurien yhteentörmäys tapahtui, ja kuinka nuo tapahtumat esitetään. Koska transatlanttinen orjuus liittyy afrikkalaisten alistamiseen hyvin kiinteästi, jätän asian käsittelyn seuraavaan lukuun.

7.6. Löytöretket Lukion opetussuunnitelmien perusteissa

Vuoden 1985 Lukion opetussuunnitelman perusteissa on useita mainintoja löytöretkiin liittyen kurssin kaksi eli ”Laajenevan vaihdannan yhteiskunta”, yhteydessä. Tiedollisissa tavoitteissa korostetaan, että oppilaan tulee ymmärtää tieteellisen tiedon ja uuden maailmankuvan yhteydet, sekä tuntea maailmankuvan muuttumisen rakenteelliset tekijät. Opetussuunnitelma huomioi historian pitkiä linjoja sekä tapahtuma- että aatehistorian yhteydessä. Oppisisältöjen osalta löytöretkiin kytkeytyvät useat kohdat. Sisältöihin kuuluvat muun muassa Aasian, Amerikan ja Afrikan mantereiden alkuperäisväestöt sekä esimerkkejä noista kulttuureista ennen eurooppalaisten tuloa. Omana osionaan mainitaan myös löytöretkien edellytykset ja seuraukset ja niihin liittyvät ilmiöt. Jokaisen kurssin kohdalla on yksi ”teema”, joka tämän kurssin yhteydessä on Kiinan, Intian tai Afrikan kulttuuri ennen eurooppalaista vaikutusta. Opetussuunnitelma painotti siis 1980-luvulla hyvinkin paljon mielestäni juuri oikeanlaista käsittelytapaa ja näkökulmaa löytöretkiin. Eurosentrismistä on tarkoituksella pyritty pois.¹⁶⁴

Vuoden 1988 oppikirjassa Uuden lukion historia 1 käsitelläänkin löytöretkiä laajasti verrattuna 2000-luvun oppikirjoihin. Kirjassa kiinnitetään huomiota esimerkiksi Afrikan muinaisiin korkeakulttuureihin, sekä kaikkien maanosien kehitykseen ennen eurooppalaisten tuloa. Myös löytöretkien edellytyksiä ja taustoja esitellään monipuolisesti, eikä Euroopan

¹⁶⁴ Lukion OPS 1985, 335–336.

roolia korosteta liiaksi. Retkien seurausten osalta keskitytään kauaskantoisiin seurauksiin. Erona 2000-luvun oppikirjoihin on ympäristön unohtaminen. Kirjassa ei kerrota esimerkiksi ekosysteemin muutoksesta löytöretkien seurauksena.¹⁶⁵

Vuoden 1994 väljästä Lukion opetussuunnitelmasta puuttuvat sisältömäärittelyt, joten löytöretkiä ei mainita erikseen. Myös kurssien kuvaukset ovat niin väljät, ettei niistä minkään voi varsinaisesti katsoa viittaavan löytöretkiin.¹⁶⁶ Vuoden 1998 lukion historian oppikirja Ajasta aikaan kertoo löytöretkistä noin neljän sivun verran, eli melko suppeasti. Näkökulma on hyvin Eurooppa-keskeinen. Muiden maanosien tai kulttuurien ansiot ja kehitystasot eivät saa mainintoja. Keskiössä on Kolumbuksen ja muiden eurooppalaisten tekemät retket sekä niiden vaikutukset Euroopan talouteen. Löytöretket ohitetaan pienimuotoisena tapahtumana, ja siirrytään hyvin nopeasti imperialismiin ja orjuuteen.¹⁶⁷

Vuoden 2003 Lukion opetussuunnitelman perusteet painottaa kurssin *Ihminen, ympäristö ja kulttuuri* kohdalla erityisesti ympäristön osuutta. Koko kurssi tarkastelee sen mukaan [...]”ihmisen ja luonnon vuorovaikutusta sekä tämän tuloksena tapahtunutta kulttuuriympäristön rakentumista ja kehittymistä esihistoriasta nykyaikaan.”¹⁶⁸ Tavoitteista kaksi kohtaa neljästä liittyy ympäristöön sekä ihmisen ja luonnon riippuvuussuhteeseen. Edelliseen opetussuunnitelmaan verrattuna ympäristö on erityisen korostettu teema.¹⁶⁹ Tutkimistani oppikirjoista erityisesti AK 1 perehtyy löytöretkien vaikutuksiin luontoon ja yleensäkin ekosysteemiin. Ympäristö mainitaan useissa kohdissa koko löytöretkien käsittelyn yhteydessä. Myös Forum 1 paneutuu ympäristöön, mutta hieman vähemmän kuin AK 1.

MM 1 mainitsee löytöretkien vaikutuksista ympäristöön vain muutamilla lauseilla. Ikään kuin maininnat olisi lisätty tekstiin myöhemmin irrallisiksi tiedoiksi opetussuunnitelmauudistuksen jälkeen. Tähän oppikirjaan opetussuunnitelmauudistus ei vaikuta kovinkaan paljon ympäristön osalta, eikä kirja toteuta suunnitelmaa erityisen hyvin, vaikka kirjan alkuesittelyssä korostetaan nimenomaan uuden opetussuunnitelman noudattamista. Toisaalta MM 1 kuitenkin toteuttaa opetussuunnitelmaa kiitettävästikin. Suunnitelmassa korostettu historiakriittisyys ilmenee oppikirjassa useissa kohdissa, myös löytöretkien yhteydessä.

¹⁶⁵ Uuden lukion historia 1 1998, 56–64.

¹⁶⁶ Lukion OPS 1994, 98–100.

¹⁶⁷ Ajasta aikaan 1998, 66–73.

¹⁶⁸ Lukion OPS 2003, 176.

¹⁶⁹ Lukion OPS 2003, 176–177.

Jokainen oppikirjasarja ”noudattaa” opetussuunnitelman perusteita, mutta käytännön toteuttamisen voi tulkita monella eri tavalla.

Samalla tavalla oppikirjoissa on toteutettu opetussuunnitelman sisältöjen vaatimukset. Suunnitelman yksi seitsemästä sisältöalueesta ensimmäisen kurssin yhteydessä ovat löytöretket, niiden edellytykset ja seuraukset sekä maailmantalouden syntyminen.¹⁷⁰ Retket on mainittu, mikä on edistystä verrattuna edelliseen opetussuunnitelmaan. Jälleen oppikirjat ovat kyllä toteuttaneet opetussuunnitelman vaatimukset, mutta melko vaihtelevalla tavalla. Näkökulmat ovat melko erilaiset ja yleinen kerrontatapa ja laajuus vaihtelevat sarjojen mukaan. On paljon lukion opettajasta kiinni, kuinka löytöretkiä oppitunneilla käsitellään. Oppikirjan mukaisesti ja ainoastaan sen varassa eteneminen saattaa synnyttää tai vahvistaa Eurooppa-keskeistä ajattelutapaa, mistä olemme pyrkimässä eroon.

8. Transatlanttinen orjuus lukion historian oppikirjoissa

8.1. Afrikka suurena häviäjänä

Orjuuden määrittely on ollut vaikeaa, sillä sen sisältö ja muodot ovat vaihdelleet suuresti eri aikoina. Orjuus on yksi epävapaan työn muodoista. Muita ovat esimerkiksi maa- ja velkaorjuus, vankien pakkotyö ja vankileirit. Orjuuden päämuotoja ovat kotiorjuus, pelto- ja kaivosorjuus sekä valtio-orjuus. Orjuuden ja muun pakkotyön raja on usein ollut häilyvä. Ilmiö ei ole loppunut vielä tänäkään päivänä, sillä kymmeniä miljoonia ihmisiä elää epävapaina ja orjuutettuna.¹⁷¹

Orjuus on ihmiskunnan vanhimpia ilmiöitä. Sen katsotaan alkaneen maanviljelyksen kehittymisen myötä. Oli edullisempaa pakottaa sotavangit työhön kuin tappaa heidät.

¹⁷⁰ Lukion OPS 2003, 177.

¹⁷¹ Isaksson, Jokisalo 2005, 67, 69.

Ensimmäisen kerran orjia käytettiin maanviljelykseen tiettävästi noin 3000 vuotta eaa. Mesopotamian alueella. Orjuuden merkitys Lähi-idän korkeakulttuureissa ei kuitenkaan ollut suuri.¹⁷²

Euroopassa orjuus on ajoitettu alkamaan Antiikin Kreikan ajasta. Varsinaisia orjayhteiskuntia olivatkin vasta Antiikin Kreikka ja Rooma, missä orjatyö loi edellytykset antiikin aineellisille, henkisille ja kulttuurisille saavutuksille. Taloudellista hyötyä laajassa mittakaavassa orjuudesta alkoi olla vasta Rooman valtakunnan aikana. Koko valtakunnan alueella oli noin 2-3 miljoonaa orjaa, eli noin 35–40 % koko väestöstä. Orjuus oli Rooman talouden yksi hallitseva piirre, ja yhteiskunta jakaantuikin kahteen ryhmään: vapaisiin ja orjiin. 300-luvulla jaa. Rooman valtakunnan valloitusodot loppuivat, ja orjatyön hinta nousi. Valtakunnan sortumisen jälkeen heillä ei ollut roolia maataloudessa, joten ilmiö kuihtui vähitellen, ja orjat olivat lähinnä kotiorjia. Ennen sitä Euroopassa oli käytetty orjia kaikissa tehtävissä. Näin orjien käyttö maataloudessa ja teollisuudessa oli vähentynyt huomattavasti. Se ei kuitenkaan täysin loppunut keskiajallakaan.¹⁷³

Ristiretket lisäsivät orjien käyttöä jälleen 900–1200-luvuilla. Eurooppalaiset orjuuttivat pääasiassa slaaveja, mutta myös mustia. Mustia vietiin orjiksi jopa Pohjois-Eurooppaan. Orjuutta siis esiintyi Euroopassakin vielä vuonna 1492 löytöretkien alettua. 1400-luvulla lähes kaikissa Euroopan yhteiskunnissa käytettiin orjia, mutta ne olivat jo tuolloin työvoiman vähemmistönä.¹⁷⁴

Orjuutta oli myös Afrikassa ennen löytöretkiä. Mittakaava oli kuitenkin paljon pienempi kuin transatlanttisen orjuuden alettua. Orjia kuljetettiin Saharan poikki Välimeren rannikolle myyntiin Rooman valtakunnan aikana. 700-luvulla islamilaisen maailman laajentuessa Afrikan orjakauppa vauhdittui huomattavasti. Orjakauppaa käytiin tuolloin Saharan, Punaisenmeren ja Intian valtameren alueilla. Enemmistö orjista oli naisia ja lapsia. Vuosittain Afrikasta kuljetettiin 800–1600 orjaa. Afrikkalaisessa yhteiskunnassa orjuus oli siis laajalle levinnyttä. Orjia kaupattiin pohjoiseen ja itään laivoilla jo kuusi vuosisataa ennen portugalilaisten saapumista. Kokonaismäärä oli noin 3,5–10 miljoonaa orjaa ennen

¹⁷² Isaksson, Jokisalo 2005, 67–68.

¹⁷³ Isaksson, Jokisalo 2005, 68, 76–77; Klein 1999, 1-7.

¹⁷⁴ Klein 1999, 1-5.

transatlanttisen orjuuden alkamista. Orjia käytettiin lisäksi afrikkalaisissa yhteiskunnissa, eli kansat orjuuttivat toisiaan.¹⁷⁵

Transatlanttinen orjuus oli uusi vaihe orjuuden historiassa, sillä ennen sitä orjuutta ei oltu oikeutettu rodullisilla tai rasistisilla väitteillä. Sen eräs seuraus on rasististen asenteiden ja käsitysten syntyminen ja vahvistaminen. Aiemmin orjilla ja isännillä oli saattanut olla sama etninen alkuperä, mutta nyt orjat olivat afrikkalaisia ja isännät eurooppalaisia tai euroamerikkalaisia. Orjat erotti alempiarvoisuuden lisäksi eurooppalaisista myös ihonväri.¹⁷⁶

Transatlanttinen orjuus ei kuitenkaan alkanut siksi, että afrikkalaiset olivat mustia, vaan taloudellisista syistä. Työvoimasta oli puutetta. Intiaanit eivät menestyneet Amerikassa pelto- ja kaivosorjina, ja eurooppalaista työvoimaa oli vähän.¹⁷⁷ Amerikkaan tarvittiin käyttökelpoista työvoimaa, mihin kelpasivat vain hyväkuntoiset terveet miehet, joilla oli pitkä eliniänodote. Erona transatlanttisen ja aiemman afrikkalaisen orjuuden välillä on myös se, että suurin osa orjista, jotka kaupattiin ennen löytöretkiä, oli naisia ja lapsia. Lisäksi orjia alettiin hankkia eri alueilta. Atlantin yli vietävät orjat haettiin pääasiassa Afrikan Länsi- ja pohjoisosista.¹⁷⁸

Orjakaupan merkitys ja suuruus kasvoivat kun länsieurooppalaiset yhdistivät maailman rannikot. Ensin portugalilaiset veivät afrikkalaisia orjia Portugaliin, Kanariansaarille ja Madeiraan vuodesta 1441 alkaen. Aluksi vietiin noin 2000 orjaa vuosittain, mutta pian määrä alkoi kasvaa. Atlantin yli Brasiliaan orjakuljetukset aloitettiin vuonna 1534, aluksi nykyisen Senegalin ja Ghanan rannikoilta. 1600-luvulla transatlanttinen orjuus käynnistyi kunnolla. Vähitellen Atlantin yli kuljetettiin orjia koko Afrikan länsirannikolta ja 1700-luvulta alkaen myös Itä-Afrikasta. Ennen orjakaupan lopettamista (noin 1850–1888) Afrikasta vietiin arviolta 11–14 miljoonaa orjaa, joista noin 85 % selvisi hengissä meren yli. Noin 80 % päätyi Brasiliaan ja Karibian saaristoon, ja 5 % nykyisen Yhdysvaltain rannikolle. Huipussaan transatlanttinen orjuus oli 1870-luvulla, jolloin orjia vietiin vuosittain valtameren yli lähes 80 000.¹⁷⁹

¹⁷⁵ Klein 1999, 7, 9; McNeill, McNeill 2006, 249.

¹⁷⁶ Isaksson, Jokisalo 2005, 91.

¹⁷⁷ Isaksson, Jokisalo 2005, 97.

¹⁷⁸ Klein 1999, 9.

¹⁷⁹ Klein 1999, 11; McNeill, McNeill 2006, 249.

Aluksi portugalilaiset kauppiaat ostivat afrikkalaisia orjia ja vaihtoivat heidät afrikkalaiseen kultaan Kultarannikolla, mutta löydettyään orjille tuottoisampia käyttötarkoituksia he hankkivat kultaa vaihtamalla sitä hevosiin. Pian eurooppalaiset alkoivat viedä Afrikan rannikolle lukuisia tuotteita, kuten kankaita, kuparia, alkoholia ja aseita enimmäkseen Euroopasta ja Intiasta, millä he ostivat orjia. Rannikon orjakauppiaat ostivat orjia ja kultaa sisämaasta saadakseen eurooppalaisia tuontituotteita. Atlantin kaupan vuoksi Afrikan rannikon orjakauppiaat pakottivat orjiksi noin 25 miljoonaa ihmistä, jotka oli vangittu sodissa, ryöstetty tai tuomittu oikeuden päätöksellä. Suuri osa orjiksi joutuneista kuoli jo ennen rannikolle pääsyä.¹⁸⁰

Transatlanttisesta orjuudesta ja siihen liittyneestä kaukokaupasta hyötyivät orjanomistajat, siirtomaiden talous, emämaat ja niiden asukkaat, mutta orjatyön ansiosta vaurastuivat laajemminkin monet Euroopan alueet. Orjien tuottamia hyödykkeitä kuljetettiin pitkin kaukokaupan reittejä ympäri maailman. Sokeri, kahvi, tupakka ja monet muut tuotteet muuttivat monin tavoin eurooppalaisten elämäntapaa ja taloutta.¹⁸¹

Sokerin tuotanto oli suuri syy miksi ihmiset joutuivat orjiksi. Amerikan pelloilla tarvittiin työvoimaa, sillä intiaanikansat oli tuhottu. Afrikkalaiset orjat olivat halpoja, ja heidän eliniänodotteensa oli pitkä. Orjia taas myytiin koska Afrikassa miehet laskivat vaurautensa ihmisissä - lapsissa, vaimoissa ja orjissa ihmismäärän vähyysden vuoksi. Kun orjia sai myytyä, sai hankittua taas lisää orjia ja lisää vaurautta. Orjien pitäminen itsellä oli kannattamatonta orjien karkaamisen vuoksi. Eräs syy orjien myymiseen on myös se, että afrikkalaisilla ei ollut yhtenäistä identiteettiä, joten orjien kohtaloa ei surkuteltu.¹⁸²

Transatlanttisen orjuuden suuri häviö oli Afrikka. Kolme vuosisataa kestänyt transatlanttinen orjuus, sekä tuhatvuotinen orjakauppa arabimaihin ennen sitä vaikuttivat suuresti Afrikan talouteen, poliittisiin ja sosiaalisiin suhteisiin sekä afrikkalaisten mentaliteettiin ja asenteisiin. Erityisesti transatlanttinen orjuus jätti syvät jäljet kokonaisten kansakuntien ja väestöryhmien välisiin valta- ja muihin suhteisiin ja niiden historiatietoisuuteen. Eurooppalaisten ja afrikkalaisten väliset sekä afrikkalaisten keskinäiset suhteet perustuivat orjuuden seurauksena epätasa-arvoon ja väkivaltaan. Vuonna 2001 YK:n

¹⁸⁰ McNeill, McNeill 2006, 249–250.

¹⁸¹ Isaksson, Jokisalo 2005, 94.

¹⁸² McNeill, McNeill 2006, 250–252.

rasisminvastaisessa konferenssissa transatlanttinen orjuus määriteltiin rikokseksi ihmisyyttä vastaan. Koko orjuuden historiassa transatlanttista orjuutta pidetäänkin poikkeuksellisen tuhoisana ilmiönä.¹⁸³

Transatlanttinen orjuus vaikutti monin tavoin kolmeen mantereeseen, Afrikkaan, Amerikkaan ja Eurooppaan. Orjuus synnytti teollistumiseen tarvittavia pääomia Euroopassa ja Amerikassa. Afrikan taloudellinen, poliittinen ja sosiaalinen kehitys hidastui. Vuosisatoja kestänyt kolmiokauppa Afrikan, Amerikan ja Euroopan välillä aiheutti afrikkalaiset tavaratuotannon taantumisen. Taloudellista tuhoa aiheutti myös orjien myynnin aiheuttama työvoimapula. Miesten vieminen orjiksi aiheutti vinoutuman sukupuolirakenteessa, mikä johti naisten käyttöön orjatyövoimana. Perhesuhteilla oli keskeinen asema afrikkalaisessa kulttuurissa ja elämäntavassa, ja orjakaupan myötä suhteet rikkoutuivat.¹⁸⁴

25 miljoonaa orjuutettua afrikkalaista olivat vain pieni osa koko Afrikan väestöstä. Ihmisiä kuoli luonnollisiin syihin huomattavasti enemmän kuin joutui orjiksi. Tiettyinä aikana tietyillä alueilla orjakaupan väestöllinen vaikutus oli kuitenkin musertava. Jotkin kansat hävitettiin täysin. Länsi-Afrikassa, missä orjakaupan vaikutukset olivat suurimmat, väestökehitys pysähtyi 200 vuodeksi.¹⁸⁵

Kokonaisvaikutukset Afrikassa olivat huomattavat. Poliittisesti orjakauppa rohkaisi valtioiden luomiseen ja laajentamiseen. Orjakauppa myös militarisoi yhteiskuntia ympäri Afrikan mannerta. Afrikan yhteiskunnat kaupallistuivat nopeasti, ja kaukokauppareittien liikenne kasvoi huomattavasti. Kulttuurisesti orjakauppa vauhditti islaminuskon leviämistä, sillä muslimien laki kieltää uskovien orjuuttamisen. Monet afrikkalaiset kääntyivätkin islaminuskoon säästyäkseen orjuutukselta. Orjakauppa myös lietsoi eripuraa afrikkalaisten yhteisöjen välille. Osa väestöstä ryhtyi orjakauppiaiksi, osa joutui orjiksi. Orjakaupan myötä Afrikan länsirannikko eurooppalaistui. Rannikon orjakauppiaat oppivat puhumaan eurooppalaisia kieliä, ja he omaksuivat eurooppalaisen vaateparren sekä käytöstavat.¹⁸⁶

Rasismi liittyy kiinteästi transatlanttiseen orjuuteen. Epätasa-arvoiset suhteet ja väkivalta oikeutettiin rasistisilla mielikuvilla. Ideologisesti rasismi oikeutti orjuuden. Mustien orjien

¹⁸³ Isaksson, Jokisalo 2005, 67–69, 106, 120.

¹⁸⁴ Isaksson, Jokisalo 2005, 68, 109.

¹⁸⁵ McNeill, McNeill 2006, 252–253.

¹⁸⁶ McNeill, McNeill 2006, 252–253.

tiukkaa työkuria ja rangaistusten julmuutta ei paheksuttu yhtä paljoa kuin valkoisten pakkotyöläisten vastaavaa kohtelua. 1700-luvun loppupuoliskolla orjuutta ryhdyttiin arvostelemaan, jolloin rasistiset asenteet voimistuivat entisestään. Orjuutta puolustettiin kiivaasti rotuun ja rotueroihin vetoamalla. Orjien vapautumista seuraava mahdollinen ”veren sekoittuminen” herätti pelkoja muussa väestössä. ”Mustia” ja ”valkoisia” pidettiin kahtena täysin erillisenä ihmislajina, eikä afrikkalaisissa nähty mitään sivistynyttä. Rasistiset mielikuvat ja asenteet ovat säilyneet elinvoimaisina näihin päiviin saakka. Kauan aikaa afrikkalaiset totuttiin yhdistämään alempiarvoisiin ihmisiin, orjiin, palvelijoihin ja työjuhtiin. Rasistinen selitys orjuuttamisen ideologiana oli voimakas, joten asenteiden purkaminen on ollut hidasta. Amerikan rotuerottelulait pitivät yllä rasistisia asenteita aina 1960-luvulle saakka.¹⁸⁷

Rasismin oppi-isänä on pidetty ranskalaista Gobineaut (1816–1882). Hän kannatti ”valkoista” ylivaltaa, ja vaikutti myöhemmin vahvasti natsien ajatteluun. Gobineau katsoi ihmiskunnan muodostuvan kolmesta rodusta (musta, valkoinen, keltainen), jotka olivat erilaisia taipumuksiltaan. Kun rodut sekoittuivat, ne heikentyivät. Hän ymmärsi rodun puhtaasti biologisena ilmiönä, mikä johti aikana kaikenlaisen syrjinnän ja hyväksikäytön oikeuttamiseen.¹⁸⁸

Toinen suuri ajattelija, joka vaikutti suuresti rasismin kehittymiseen, oli Charles Darwin (1809–1882). Hänen käänteentekevä luonnontieteellinen teoksensa *Lajien synty* (1859) perustui ajatukseen, että lajit polveutuvat toisista lajeista muuntelun ja luonnollisen valinnan tuloksena. Darwinin teos vaikutti suuresti ajan uskonnolliseen, moraaliseen, yhteiskunnalliseen ja poliittiseen ajatteluun. Teorialla oli suuri merkitys rotuajattelulle. Darwinismin avulla rasismille kyettiin antamaan tieteellinen perustelu, mikä vahvisti huomattavasti rasistista ajattelua. Ihmisrotujen eriarvoisuus alettiin johtaa sekä evoluutioajatuksesta että sosiaalidarwinismin mukaisesta luonnon valinnan tulkinnasta, joka rasistisessa ajattelussa johti näkemykseen ”korkeammista” ja ”alemmista” roduista ja niiden välisestä taistelusta. Darwinismin avulla voitiin selittää 1800-luvun imperialistinen siirtomaapolitiikka ja siihen liittyvä orjuutus ja alistaminen evoluutiokehityksen

¹⁸⁷ Isaksson, Jokisalo 2005, 97–98, 120–121.

¹⁸⁸ Lévi-Strauss 2004, 17–18.

väistämättömänä tuloksena. Sosiaalidarwinismi korvasi näin osittain gobineaulaisen rasismin.¹⁸⁹

Teollistumisen varhaisvaiheet kasvattivat orjuutta, sillä työntekijöiden tarve lisääntyi. Pakkotyön lisääntyminen oli ilmeisintä Amerikan mantereella, mutta ei rajoittunut pelkästään sinne. Juuri kun työvoimaan perustuvat järjestelmät saavuttivat huippunsa, ne purettiin. Orjuutta oli esiintynyt vähintään 5000 vuoden ajan, mutta nyt sitä alettiin pitää moraalittomana. Samaan aikaan orjien taloudellinen hyöty väheni orjien kalleuden vuoksi. Orjuuden poliittinen tuki väheni ja orjuuden vastustajat järjestäytyivät.¹⁹⁰

Orjuuden moraalinen vastustus sai alkunsa Atlantin rannikolla englantilaisten kveekareiden keskuudessa. He pitivät orjuutta epäkristillisenä. Maallisiin ajattelijoihin taas oli vaikuttanut valistusajattelu ja erityisesti ajatukset ihmisoikeuksista. Orjuuden moraalinen vastustus oli kiivaimmillaan siellä, missä orjuudesta ei ollut kuin välillistä taloudellista hyötyä. Monet amerikkalaiset plantaasinomistajat suostuivat lopulta vapauttamaan orjansa vapaaehtoisesti, sillä he tiesivät orjuuden jatkuvan orjaväestön luonnollisen lisääntymisen vuoksi. Orjuuden lakkauttamisen lopulliset ja painavimmat syyt olivat siis taloudellisia.¹⁹¹

Britannian poliitikkojen ansiosta orjakauppa saatiin lopetetuksi vuonna 1807. Vuoteen 1830 mennessä kauppa kiellettiin Yhdysvalloissa, Tanskassa ja Alankomaissa. Iso-Britannian laajentuneen äänioikeuden vuoksi orjien yleinen vapauttamislaki hyväksyttiin vuonna 1833. Sen jälkeen orjuus lakkautettiin koko brittiläisessä imperiumissa, ja 750 000 siirtomaaorjaa vapautettiin. Iso-Britannia katkaisi valtamerellä orjalaivojen tien Amerikkaan, ja palautti orjat vapaille orjille perustettuun siirtokuntaan Sierra Leoneen. Seuraavan sadan vuoden kuluessa orjuus lakkautettiin lähes kaikkialla maailmassa. Brasilia kielsi kaupan vuonna 1850, ja Espanja vuonna 1867, mihin transatlanttinen orjuus käytännössä loppui muutamia poikkeuksia lukuun ottamatta. Yhdysvalloissa taas orjuus lakkautettiin vuonna 1865 sisällissodan jälkeen.¹⁹²

Orjuuden laillinen lakkautus Afrikassa johtui eurooppalaisten väliintulosta, ja vain osittain orjien omasta painostuksesta. Transatlanttisen orjuuden loputtua orjuus lisääntyi Afrikassa,

¹⁸⁹ Isaksson, Jokisalo 1998, 154–155.

¹⁹⁰ Klein 1999, 5; McNeill, McNeill 2006, 370–372.

¹⁹¹ Isaksson, Jokisalo 2005, 99, McNeill, McNeill 2006, 372–373.

¹⁹² McNeill, McNeill 2006, 372–375.

kun orjien hinnat laskivat. Siirtomaavallat puuttuvat tilanteeseen, ja vuonna 1914 laajamittainen siirtomaakauppa oli loppunut Afrikassa. Itse orjuuden lakkauttaminen kesti kauemmin, sillä siirtomaavallat alkoivat heikentyä. Vaikka orjuutta ei saatu lakkautettua kokonaan, edustaa lakkauttaminen silti ihmiskunnan suurta vapautumista. Vuosituhansien ajan jatkunut luonnolliselta tuntunut järjestely alettiin nähdä nopeasti moraalittomana ja epätaloudellisena.¹⁹³

8.2. Orjuuden rooli oppikirjoissa

Kaikissa kolmessa kirjasarjassa huomioidaan transatlanttinen orjuus. Tekijät ovat päätyneet samaan ratkaisuun, eli aihetta käsitellään pääasiassa lukion historian ensimmäisen kurssin yhteydessä. Kussakin kurssikirjassa aiheeseen keskitytään alle kymmenen sivun verran.¹⁹⁴ Transatlanttinen orjuus on aiheena hyvin laaja ja oppikirjoissa tieto on osittain hajallaan, sillä se kytkeytyy tiiviisti sekä tapahtuma- että aatehistoriaan, ja koska ilmiön ajallinen kesto oli pitkä.

Yksikään kirjasarja ei liitä orjuuden alkamista maanviljelyksen kehittymiseen. Orjuus mainitaan vasta antiikin Kreikan ja Rooman kukoistuskausien yhteydessä, jolloin se esitetään yhdeksi talouden perusjalaksi.¹⁹⁵ Orjatyön kallistuminen mainitaan yhdeksi Rooman valtakunnan romahduksen syyksi kaikissa kirjoissa. Afrikkalaisissa yhteiskunnissa orjuus oli merkittävässä asemassa jo kauan ennen eurooppalaisten tuloa, ja se kytkeytyi myös islamilaisen maailman laajenemiseen. Mikään oppikirja ei kerro asiasta, eikä muutenkaan paneudu Afrikan historiaan muuten kuin pintatasolla.

Forum 1 ja MM 1 eivät mainitse orjuuden tai transatlanttisen orjuuden lakkauttamisesta mitään, mikä on mielestäni suuri puute. Ilmiö oli merkittävä aikanaan, ja niin oli myös sen lakkauttamisprosessi, mikä kesti yli sadan vuoden ajan ja sai aikaan maailmanlaajuisia kiistoja. Kirjat kertovat kolmannen maailman köyhyydestä ja kurjuudesta ja muista

¹⁹³ McNeill, McNeill 2006, 378–380.

¹⁹⁴ AK 1, 51–52, 100, 114, 131–132, 149–150; Forum 1, 91, 94, 97, 100, 140–141; MM 1, 123–125, 132, 167.

¹⁹⁵ AK 1, 51–52; Forum 1, 47–48; MM 1, 17, 46–47.

ajankohtaisista ongelmista, mutta eivät mainitse nykypäivän orjuutta ollenkaan. AK 1 taas kertoo orjuuden lakkauttamisesta Amerikassa sisällissodan päätteeksi ja Venäjällä sen jälkeen. Syiksi mainitaan kristinusko ja ihmisoikeuksien synty. Kirja mainitsee myös 200 miljoonasta ihmisestä jotka elävät edelleenkin pakkotyöläisinä orjan asemassa. Laajimmin orjuutta käsittelee AK 1, vaikka siinäkin tiedot esitetään hyvin lyhyesti sirpalemaiseen tyyliin.

Mikään oppikirjoista ei käytä käsitettä transatlanttinen orjuus. Suurempi puute on kuitenkin se, että orjuutta ei selvästi eroteta transatlanttisesta orjuudesta millään tavoin. Rasistiset asenteet mainitaan, samoin orjakaupan suuri määrä, mutta esimerkiksi ihonväriä ei huomioida erikseen. Uusi vaihe orjuuden historiassa sivuutetaan kirjoissa täysin. AK 1 ja Forum 1 mainitsevat orjuutta olleen maailmanhistoriassa kahta tyyppiä, saman- ja erirotuisten välillä, mutta vain Forum 1 kytkee eron transatlanttiseen orjuuteen.

Transatlanttiseen orjuuteen liittyvät ”perustiedot” löytyvät kirjoista. Kuljetusten alkaminen meren yli, orjien arvioitu määrä (9-12 miljoonaa) sekä muutamia edellytyksiä ja seurauksia mainitaan. Paljon tietoa puuttuu. Esimerkiksi orjien ryöstöalueet Afrikasta, myyntialueet rannikolta sekä määränpää Amerikassa jäävät ilman mainintaa. Vain MM 1 määrittelee tarkemmin ilmiön huippuvuodet, jolloin orjia kuljetettiin jopa 30 000 vuosittain. Muut oppikirjat määrittävät orjakaupan valtameren yli tapahtuneen aikavälillä 1500–1800. Kirjojen perustiedot ilmiöstä ovat ylimalkaisia ja puutteellisia.

Orjuus ei ole saanut missään oppikirjassa suurta asemaa. AK 1 ja Forum 1 korostavat enemmän esimerkiksi ympäristöhistoriaa ja MM 1 naisen asemaa historian saatossa. Ne toimivat kirjojen poikkileikkaavina teemoina. Orjuudesta kerrotaan ajoittain pieniä ”tietoiskuja”, mutta sitä ei esitetä yhtenä maailmanhistorian merkittävimpänä ilmiönä.

8.3. Rahanahneutta ja rikastumista - transatlanttisen orjuuden perustelut ja vaikutukset

Kukin oppikirja mainitsee muutamia syitä transatlanttisen orjuuden aloittamiselle. Työvoimasta Amerikassa oli puutetta, sillä Amerikan alkuperäiskansat oli tuhottu, ja

orjatyövoima oli taloudellisesti edullisempaa. Kirjat painottavat taloudellisia syitä, mikä pitikin paikkansa. AK 1 kertoo, että aikana, jolloin Amerikassa vallitsi työvoimapula, ”tilannetta korjattiin rahtaamalla Afrikasta Atlantin yli neekeriojia”.¹⁹⁶ Lauseesta kuvastuu hyvin eurooppalaisten rahanahneus ja voitontavoittelu. Afrikkalaisia käytettiin ja kohdeltiin esineinä.

Kaikissa kirjoissa on joitain tietoja orjuutuksen ideologisista perusteista. Näkökulma on melko suppea. MM 1 kertoo, että ”Euroopassa vallinnut kansallisuusaate johti rodulliseen ylemmyydentunteeseen, joka oikeutti eurooppalaiset hallitsemaan ”alempi-arvoisia” kansoja. Valkoisten tehtävänä oli välittää pakanoille oikea uskonto ja sivistys.”¹⁹⁷ Nämä ovat ainoat tiedot joita kirja tarjoaa orjien ja orjanomistajien välisistä suhteista ja elämästä vuosisatoja jatkuneen orjakaupan ajalta. Ainoastaan AK 1:ssä mainitaan, että Afrikan rannikoilla orjia möivät toiset afrikkalaiset. Muissa kirjoissa asia sivuutetaan täysin, jolloin luodaan mielikuva, että eurooppalaiset hoitivat orjien hakemisen Afrikasta, niiden kuljettamisen meren yli sekä myymisen Amerikassa. AK 1 kertoo orjuuden hyväksymisen perusteista, ja kuinka orjilla ei ollut kykyä muuhun kuin raskaan, likaisen ja vaarallisen työn tekijöiksi. Tässäkin kirjassa ajan henkeen tiiviisti kuuluva ilmiö ja ajattelumalli sivutaan muutamalla lauseella. Lukion ensimmäisen historiankurssin osalta Forum 1 antaa suppeimman näkökulman eurooppalaisten ja afrikkalaisten valtasuhteisiin. Näkökulmaa asiaan valottaa käytännössä vain yksi kuva orjien lastaamisesta laivaan.

Kaikissa kirjasarjoissa kerrotaan transatlanttisen orjuuden vaikutusilmiöistä taloudellisesta näkökulmasta. MM 1 kertoo maailmankaupan kasvusta ja merkityksestä transatlanttisen orjuuden aikana, mutta kytköstä orjakaupan ja Euroopan taloudellisen menestyksen välille ei luoda. Näin opetussuunnitelmankin korostama syy-seuraussuhteiden painottaminen jää toteutumatta. Kaikissa kirjoissa mainitaan myös Atlantin niin sanottu kolmiokauppa ja orjien kuljetus sen mukana. Oppikirjat huomioivat orjuuden taloudelliset hyödyt eurooppalaisille Euroopassa ja Amerikassa.

Forum 1 on ainoa joka huomioi transatlanttisen orjuuden vaikutukset Afrikassa ja afrikkalaisille. Kirjan mukaan orjakauppa jätti maanosaan monia jälkiä. Väestökatoa pahensi parhaassa työiässä olevien miesten ja hedelmällisten naisten joutuminen orjiksi. Heimosotien

¹⁹⁶ AK 1, 100.

¹⁹⁷ MM 1, 167.

kierteeseen Afrikka joutuin kun rannikoiden heimot toimivat orjavälittäjinä. Tässä huomioidaan ensimmäisen kerran se, että afrikkalaisia orjia möivät nimenomaan afrikkalaiset, eivät eurooppalaiset. Eurooppalaisten ja afrikkalaisten kulttuurien kohtaamisesta kertoo onnistuneesti kirjan kuva afrikkalaisesta orjasta tarjoilemassa teetä eurooppalaiselle ylimysrouvalle, sekä kuva eurooppalaisesta tupakkaviljelijästä orjapellollaan. Mielestäni Forum 1 on onnistunut erityisen hyvin monissa kuvateksteissä. Tupakkaviljelijäkuvan alla sanotaan ”[...] mainoskyltti 1700-luvulta kertoo omalla tavallaan sen, kuka teki työn ja kuka hyötyi.”¹⁹⁸ Kirjan teksteissä ei kerrota kaikkea tietoa valmiiksi konstruoituna, vaan lukijalle jätetään itsenäisen pohtimisen varaa. Lukion historian tarkoituksena onkin auttaa ja opettaa oppilaita nimenomaan ajattelemaan ja pohtimaan historian ilmiöitä, eikä opettaa heille faktatietoja toisensa perään ulkoa muistettaviksi.

Kaksi muuta kirjasarjaa jättävät transatlanttisen orjuuden vaikutukset Afrikassa huomioimatta kokonaan. Vaikutukset maanosaan ovat näkyvissä vielä tänäkin päivänä, joten en näe syytä kirjojen yksipuoliselle näkökulmalle. Transatlanttinen orjuus oli myös oleellinen eurooppalaisen vauraan viktoriaanisen elämäntyylin mahdollistaja. Mikään kirja ei tee kytköstä näiden asioiden välille. Kaikki kirjasarjat syyllistyvät siis opetussuunnitelman vastaiseen sirpaletietomaisuuteen, eivätkä kytke laajoja tapahtumia tai ilmiöitä toisiinsa. Lähes kaikki kirjojen tiedot transatlanttisesta orjuudesta koskevat eurooppalaisia - heidän rahanahneuttaan ja rikastumistaan.

8.4. Eurooppalainen näkökulma transatlanttiseen orjuuteen

Transatlanttinen orjuus vaikutti suuresti kolmen maanosan kehitykseen, ja vaikutukset ovat näkyvissä esimerkiksi Afrikassa vielä tänä päivänä. Vain osa historian oppikirjoista käsittelee ilmiötä tästä näkökulmasta. MM 1 huomioi orjuuden vaikutukset Euroopassa ja Amerikassa. Amerikan ekosysteemin ja tuotannon muutos mainitaan. Kirja esittää eurooppalaiset subjekteina ja Afrikan eurooppalaisten toimien objektina. Afrikkalaiset kuvataan yhtenä anonyyminä massana huomioimatta kansojen moninaisuutta. Lisäksi Afrikan ja sen väestön

¹⁹⁸ Forum 1, 94.

rooli uhrina ja häviäjänä annetaan itsestäänselvyytenä. Alistussuhteen syitä ei pohdita. Afrikkalaisilla ei kirjan mukaan ole transatlanttisen orjuuden ja imperialismien aikakaudella jalansijaa. Puutetta kompensoi hieman MM 1 melko laaja näkökulma Amerikan alkuperäisväestöön. Intiaanien orjuuttamisesta ja epäinhimillisistä työoloista kerrotaan melko yksityiskohtaisesti. Transatlanttisen orjakaupan pääkauppatuotetta, eli afrikkalaisia orjia ei kuitenkaan huomioida. Oppikirjan näkökulma on hyvin rajoittunut. Kokonainen maanosa ja sen asukkaat unohdetaan lähes täysin.

AK 1:n näkökulma on samansuuntainen MM 1:n kanssa. Amerikan alkuperäisväestön asemasta ajan hierarkkisessa järjestelmässä mainitaan, mutta afrikkalaisten rooli sivuutetaan. Kirja kertoo eurooppalaisten saavuttamasta taloudellisesta hyödystä orjuuden aikana sekä siitä, kuinka eurooppalaiset alkoivat tuntea itsensä ”maailman valtiaksi, muita paremmaksi roduksi”.¹⁹⁹ Koska muiden väestöryhmien ajatusmaailmaan tai orjuuden vaikutuksiin maailmanlaajuisesti ei puututa millään tavalla, kirja itse vahvistaa edelleen mielikuvia eurooppalaisista ”maailman valtiaina” orjuuden aikana sekä sen jälkeen. Yksipuolista näkökulmaa korostaa myös se, että kirjassa kerrotaan ”ekologisesta imperialismista”²⁰⁰ Amerikan mantereella eurooppalaisten toimien seurauksena, mutta Afrikan rooli unohdetaan myös luonnon näkökulmasta. Kirja huomioi transatlanttisen orjuuden vaikutukset ja tapahtumat Euroopassa ja Amerikassa, mutta Afrikka sivuutetaan. Afrikan historia on kokonaisuudessaan kummassakin oppikirjassa (MM 1 ja AK 1) lapsipuolen asemassa ennen kolonialistisen ajan alkamista ja suureksi osaksi sen jälkeenkin. Tämä vahvistaa eurosentrisiä näkemyksiä, joista oppikirjojen tulisi pyrkiä eroon.

Forum 2 kertoo lukijalle laajimman näkökulman esimerkiksi orjuuden ideologisista lähtökohdista. Orjuuden uskonnollisista perusteista kerrotaan. Kirkon mukaan ”jokainen orja oli pelastettu sielu”.²⁰¹ Myös eurooppalaisten käsityksistä ja asenteista afrikkalaisia kohtaan mainitaan. Kirja kertoo kuinka eurooppalaisten käsitysten mukaan ”afrikkalaiset elivät kurjuuden keskellä verta vuodattaen ja toisiaan syöden, joten orjuus oli heille parempi vaihtoehto”.²⁰² Eurooppalaiset esineellistivät orjia ja pitivät heitä vähempiarvoisina.

¹⁹⁹ AK 1, 103.

²⁰⁰ AK 1, 102.

²⁰¹ Forum 2, 118.

²⁰² Forum 2, 118.

Forum 1 antaa tietoa Afrikan orjuudesta jo ennen eurooppalaisten saapumista ja transatlanttisen orjuuden aloittamista. Kirja kertoo myös orjuuden joistain vaikutuksista Afrikkaan. Tiedot eivät ole kattavia, mutta tutkimistani oppikirjoista Forum-oppikirjat 1 ja 2 tarjoavat laajimman näkökulman transatlanttiseen orjuuteen. Ilmiö esitetään nimenomaan kulttuurien kohtaamisena, tai pikemminkin törmäyksenä, eikä vain eurooppalaisten toimina yksipuoliseen sävyyn. Forum 1 ei tarjoa orjuudesta paljoakaan varsinaista faktatietoa, vaan keskittyy nimenomaan historian pitkien linjojen korostamiseen, eli tässä yhteydessä orjuuden laajoihin vaikutuksiin ja maailmankuvan muutokseen.

Rasistinen ajattelu vahvistui huomattavasti transatlanttisen orjuuden aikana. Oppikirjojat eivät kuitenkaan pidä ajatusmaailman muutosta merkittävänä, sillä muutoksesta mainitaan vain muutamilla lauseilla kussakin kirjassa. Kaikki kirjat mainitsevat lyhyesti rotuajattelun synnystä ja siitä kuinka orjia pidettiin alempiarvoisina verrattuna eurooppalaisiin. Asia sivuutetaan hyvin nopeasti, joten lukijalle luodaan mielikuva, ettei muutos ollut merkittävä. Ilmiötä ei kytketä myöskään nykypäivän rasismiin missään vaiheessa. Niin transatlanttisesta orjuudesta kuin rasistisesta ajattelusta kertomisen näkökulma on kirjoissa puutteellinen suhteessa ilmiöiden laajuuteen omana aikanaan ja nykypäivänä.

Lukion historian toinen kurssi käsittää eurooppalaisen ihmisen kulttuurisen kehityksen, jossa aatehistorialla on merkittävä rooli. Darwinismin ja transatlanttisen orjuuden perustelujen välillä on kiinteä yhteys, sillä Darwinin teoriat vaikuttivat osaltaan rotuajatteluun. MM 2 kertoo darwinismista puolen sivun verran 1800-luvun luonnontieteiden kehityksen yhteydessä. Evoluutioteorian pääpiirteistä ja teorian vastaanotosta kansan keskuudessa mainitaan lyhyesti.²⁰³ Tekstissä ei luoda kytköstä Darwinin teorian ja rotuajattelun vahvistumisen välille, eikä sosiaalidarwinismia mainita ollenkaan, vaikka aatteen sovellutusta toteutettiin alistettuihin kansoihin imperialismin aikana.

AK 2 perehtyy Darwiniin hieman laajemmin, ja kertoo teorian sovellutuksesta myöhemmin myös yhteiskuntatieteisiin sosiaalidarwinismin muodossa, mutta tässäkään tekstissä ei huomioida teorian vaikutusta ihmisten ajattelumaailmaan ja ajan tapahtumahistoriaan.²⁰⁴ Forum 2 tarjoaa laajimman näkökulman asiaan. Kirjassa kerrotaan sosiaalidarwinismin sovellutuksesta luokkayhteiskuntiin ja yhteiskunnallisiin eroihin. Lisäksi mainitaan myös

²⁰³ MM 1, 125.

²⁰⁴ AK 1, 149–150.

kulttuuridarwinismi, jonka avulla imperialismia ja muuta alistusta puolustettiin ”sopivimman” eloonjäämisellä. Forum 2 jatkaa kertomalla Darwinin ajatusten soveltamisesta rasistiseen ajatteluun 1800-luvulla, ja ainoana oppikirjana se tekee kytköksen myös Hitlerin juutalaisvainojen ja Darwinin oppien välille. Varsinaisesti kirjassa ei mainita yhteyttä Darwinin ja orjien kohtelun ja heihin suhtautumisen välillä, mutta epäsuora viittaus imperialismiin aikaan on mukana.²⁰⁵

8.5. Orjuus Lukion opetussuunnitelmien perusteissa

Vuoden 1985 Lukion opetussuunnitelman perusteissa ei ole erillistä mainintaa transatlanttisesta orjuudesta, eikä orjuudesta ylipäätään. Edellinen on luultavasti tarkoitettu käsiteltäväksi löytöretkien edellytysten ja seurausten yhteydessä, mikä on historian toisen kurssin yhtenä sisältöalueena. Positiivista opetussuunnitelmassa on sisältöalue, jonka mukaan lukion historian oppikirjoissa ja opetuksessa tulee huomioda Aasian, Afrikan ja Amerikan mantereiden alkuperäisväestöt. Erillisenä teemana kurssin yhteydessä tuli käsitellä Kiinan, Intian tai Afrikan kulttuuria ennen eurooppalaisten vaikutusta.²⁰⁶ Nykypäivän oppikirjoissa noiden alueiden rooli ennen eurooppalaisten saapumista on sivuutettu lähes täysin.

Tämän opetussuunnitelman mukainen historian oppikirja vuodelta 1988 kertoo transatlanttisesta orjuudesta enemmän kuin yksikään tutkimistani 2000-luvun oppikirjoista. Kolmiokauppa mainitaan, samoin kaupan syitä ja vaikutuksia. Orjien lähtö- ja saapumisalueet kerrotaan, samoin monia lukuja orjien arvella kokonaismäärästä. Transatlanttinen orjuus liitetään myös rasistisen ajattelun syntyyn. Kirja sisältää myös useita kuvia afrikkalaisista orjista.²⁰⁷ Orjuus ei kuitenkaan tässäkään oppikirjassa ole laajalti pohdiskeltu teema, eikä sen erilaisia ilmenemismuotoja historian saatossa tai vielä nykypäivänäkin pohdita ollenkaan.

Seuraava lukion opetussuunnitelma vuodelta 1994 ei myöskään mainitse transatlanttista orjuutta, kuten ei muitakaan sisältöalueita erikseen. Transatlanttinen orjuus liittyy moniin

²⁰⁵ Forum 2, 140–141.

²⁰⁶ Lukion OPS 1985, 336.

²⁰⁷ Uuden lukion historia I 1988, 88–92.

laajoihin opetussuunnitelman mainitsemiin tarkastelunäkökulmiin, kuten talouteen, yhteisöjen eloonjäämiseen ja muuttumiseen sekä taloudellisiin murroskausiin.²⁰⁸ 1990-luvun historian ensimmäisen kurssin oppikirjassa näkökulma orjuuteen yleisesti on sama kuin 2000-luvun kirjoissa. Ilmiötä ei korosteta maailmanlaajuisena tai merkittävänä ilmiönä missään vaiheessa. Kirjan näkökulma transatlanttiseen orjuuteen on myös melko suppea. Oppikirja tarjoaa vain muutamia tietoja ilmiöstä tekstissä. Positiivista kirjassa ovat orjakaupan kartat 1600-luvulta 1870-luvulle, mitkä uusimmista oppikirjoista puuttuvat kokonaan. Kartat auttavat hahmottamaan orjien lähtöalueita, orjien suuntaa-antavaa määrää sekä saapumisalueita Amerikkaan.²⁰⁹

Uusin opetussuunnitelma vuodelta 2003 ei myöskään mainitse orjuutta tai transatlanttista orjuutta erillisenä sisältöalueena. Jälkimmäinen liittyy kiinteästi löytöretkien edellytyksiin ja seurauksiin, maailmantalouden syntymiseen, sekä luonnontieteellisen maailmankuvan syntyyn jotka ovat opetussuunnitelman sisältöalueina historian ensimmäisen ja toisen kurssin osalta. Tutkimieni oppikirjojen tekijäryhmät ovat päätyneet samanlaisiin ratkaisuihin, eli he eivät ole ottaneet oppikirjoihin mukaan ”ylimääräisiä” sisältöalueita jotka liittyisivät orjuuteen, ainakaan laajemmassa mittakaavassa. Tekijät ovat noudattaneet opetussuunnitelmaa melko kirjaimellisesti. Opetussuunnitelma korostaa historian osalta ilmiöiden moniperspektiivisyyttä, mutta oppikirjat eivät ole pohtineet transatlanttista orjuutta kuin lähes yksinomaan eurooppalaisesta näkökulmasta.²¹⁰

Opetussuunnitelman mukaan historian opiskelu luo opiskelijalle edellytyksiä ymmärtää eri aikakausien luonnetta. Orjuus on ollut ihmiskunnan historian pysyvimpiä ilmiöitä, ja transatlanttinen orjuus oli maailmanlaajuinen merkittävä ilmiö 1700- ja 1800-luvuilla. Historian tulee olla lukiossa myös muutoksen analyysiä korostava oppiaine, minkä myötä historia luo mahdollisuuksia käsitellä tulevaisuutta. Edelleen painotetaan kansainvälisen yhteisymmärryksen merkitystä.²¹¹ Mielestäni lukion historian oppikirjojen tulisi painottaa enemmän orjuuden historiallista merkitystä, sen perusteita ja sen vaikutuksia. Oppilailla olisi vahva tietopohja rasistisen ajattelun ja eriarvoisuuden historiallisista lähtökohdista, jolloin olisi edellytyksiä käsitellä myös nykyisyyttä ja tulevaisuutta paremmin, kuten opetussuunnitelma edellyttää.

²⁰⁸ Lukion OPS 1994, 99.

²⁰⁹ Ajasta aikaan 1998, 70–74.

²¹⁰ Lukion OPS 2003, 176–178.

²¹¹ Lukion OPS 2003, 176.

Eriarvoisuus ja rasistinen ajattelu elävät maailmalla ja Suomessa edelleen. Rasismi ilmenee yhteiskunnassamme esimerkiksi tylynä viranomaiskohteluna, katuväkivaltana sekä eristetyksi joutumisena erilaisissa arjen tilanteissa. Ennakkoluuloja sekä muukalais- ja vähemmistövihaa lietsotaan edelleen mediassa myynnin edistämistarkoituksissa. Tiedotusvälineet repivät myyviä otsikoita kielteisistä asioista. Suuren yleisön kuva maahanmuuttajista ja vähemmistöistä muodostuu paljolti median kautta. Rasismin tekee vakavaksi se, että yksilö joutuu kärsimään ryhmään kohdistuvista ennakkoluuloista. Pahimmat hirmuteot historiassa on tehty ja tehdään tänä päivänäkin etnisten ja uskonnollisten erojen nimissä.²¹²

Euroopan Unionin rasismin vastaisena teemavuonna 1997 pyrittiin saamaan koko suomalainen yhteiskunta sitoutumaan hyvien etnisten suhteiden edistämiseen. Erityisesti oppilaitosten tuli kyetä vastaamaan kansainvälistymisen ja siihen liittyvän monikulttuurisuuden luomiin haasteisiin. Suvaitsevaisuuden lisääminen ja rasismin ehkäisy olivat keskeisiä kasvatustavoitteita, joita Opetushallitus pyrki tehostamaan tukemalla asiaa edistäviä hankkeita.²¹³ Eräs tapa edistää näitä tavoitteita olisi, jos Opetushallitus kirjaisi opetussuunnitelmaan historian oppisisällöiksi erikseen orjuuden ja rasistisen ajattelun synnyn, jolloin oppikirjojen tekijät huomioisivat asiat paremmin, ja jolloin lukion historian opettajat viimeistään kiinnittäisivät huomiota noihin ilmiöihin. Tiedon lisääntyessä opiskelijoilla on enemmän valmiuksia selvittää nykyajan monikulttuurisessa yhteiskunnassa.

9. Oppikirjojen käyttämät käsitteet

Historiantutkimuksessa käsitteiden käytöllä ja niiden merkityksillä on suuri rooli. Käsitehistorian alueella pohditaan kauan käytössä olleiden käsitteiden merkitystä. Usein käsitteisiin liittyy totunnaisia, reflektioimattomia merkityksiä, joiden purkaminen kertoo tutkijalle kunkin ajan hengestä ja ajatusmaailmasta. Samanlaisena pysynyt toiminta voidaan eri aikoina mieltää eri tavoin samoin kuin samoilla sanoilla voi aikojen kuluessa olla erilaisia merkityksiä. Historiantutkijan tulee olla tarkkaavainen käsitteiden merkitysten erilaisuuden ja muutoksien suhteen. Käsitteen erottaa tavallisesta sanasta se, että käsitteiden määrittämiseen

²¹² Rytmejä ja rajankäyntejä 1998, 7-8.

²¹³ Rytmejä ja rajankäyntejä 1998, 3.

tarvitaan paljon sanoja.²¹⁴ Kulttuurien kohtaaminen on teema, johon liittyy lukemattomia käsitteitä, joita on alettu käyttämään jopa vuosisatoja myöhemmin kun tietty tapahtuma tai ilmiö on ollut ajankohtainen. Moni käsite tai termi on ristiriitainen, eivätkä ne aina miellytä kaikkia tiettyyn ilmiöön kuuluneita ihmisiä tai ihmisryhmiä.

Tiedon representoiminen on vallankäyttöä. Jos halutaan propagoida jonkin asian puolesta, asia esitetään tarkoituksella sopivalla tavalla. Tiedon representoiminen esimerkiksi oppikirjoissa on valintojen tulosta. Tiedon esittämisen näkökulma ei aina ole tiedostettua.²¹⁵ Huomioiden nyky-yhteiskunnan pyrkimyksen irtaantua eurosentrisestä näkökulmasta, oppikirjojen tulisi ylipäänsä käyttää melko neutraalia kieltä, mihin käytettyjen käsitteiden käyttö liittyy kiinteästi.

Ensimmäiseen tutkimusteemaani, ristiretkiin, liittyy muutamia kyseenalaisia käsitteitä. Kaikki oppikirjat korostavat enemmän tai vähemmän ristiretkien uskonnollisia syitä ja seurauksia, ja luovat tekstissä mielikuvan retkistä juuri uskontoon kiinteästi liittyvänä ilmiönä. Internet-sanakirja, jonka lähteinä ovat monet paljon käytetyt sanakirjat, kuten *Britannica Encyclopedia*, *World Encyclopedia* ja *Oxford Dictionary*s, määrittelee sanan ”arabi” (Arab) tarkoittamaan alun perin Arabian niemimaalla asuvia seemiläisiä kansoja, mutta nykykielenkäytössä arabi merkitsee sanakirjan mukaan pääasiassa henkilöä, joka puhuu arabian kieltä. Islam taas tarkoittaa yhtä maailman kolmesta monoteistisesta pääuskonnosta, ja muslimi (Muslim) taas islaminuskoista henkilöä.²¹⁶

Aikakirjassa (2) ja Muutosten maailmassa (1) puhutaan vuoroin arabeista, vuoroin muslimista. Retkille lähtijöistä käytetään sanoja aatelismiehet, ritarit, pyhiinvaeltajat ja kristityt. Forumissa käytetään vain uskontoon viittaavia sanoja islaminuskoinen ja kristitty, mikä viittaa siihen, että tekijäryhmä on halunnut korostaa nimenomaan keskiajan uskonnollista vakaumusta. Kaikki kirjat käyttävät termiä ristiretkeläinen, joka onkin melko ”turvallinen” termi, sillä se ei viittaa erityisesti mihinkään tiettyyn kansallisuuteen tai uskontoryhmään.

²¹⁴ Hyrkkänen 2002, 112–113, 117.

²¹⁵ Löytty 1997, 27.

²¹⁶ Internet-sanakirja.

Itse käsitettä ristiretki, joka on syntynyt vasta vuosisatoja myöhemmin, ei selitetä missään kirjassa, eikä sille myöskään käytetty vaihtoehtoisia sanoja, kuten toivioretkeä, joka oli käytössä ennen ristiretkikäsitteen syntymistä. Ristiretket kuvataan kaiken kaikkiaan melko neutraalilla tavalla. Tekstistä ei saa esimerkiksi mielikuvaa, että jompikumpi uskontokunta olisi ollut toistaan ”fanaattisempi”, vaikka retkien uskonnollista luonnetta korostetaankin.

Löytöretkiin ja transatlanttiseen orjuuteen liittyy kiinteästi monia käsitteitä, joiden käyttö ja merkitykset ovat vaihdelleet historian saatossa. Niiden käyttäminen erityisesti oppikirjoissa tulee olla harkittua, koska ajan vaatimuksena on irtiotto eurosentrisestä näkökulmasta maailmanhistoriaan. Jälkeenpäin kulttuurien kohtaamisiin liittyvät asiat on kuvattu kielikuvin ja käsittein, jotka ilmentävät vain kunkin aikakauden näkökulmaa.

”Rodun” käsite alkoi yleistyä eurooppalaisessa ajattelussa 1700-luvun loppupuolella. Rodut luokiteltiin biologisin perustein, ja eroja pidettiin tieteellisinä, objektiivisina faktoina. Kielenkäytössä rodulla representoitiin kulttuurisia, poliittisia, tieteellisiä ja sosiaalisia eroja ”toiseen”. ”Rotu” on nykypäivänä rasistinen käsite. Myös rasismien käsite on ongelmallinen, sillä se juontaa juurensa ”rodun” käsitteestä, josta on kiistelty vuosisatojen ajan. Vaikka rotuajattelulla on edelleen kannattajansa, ajatus biologisista ihmisroduista on todistettu tieteellisesti epäpäteväksi. Toisaalta rasismien käsite on ongelmallinen sen monimerkityksisyyden takia. Rasismilla viitataan nykyisin muuhunkin kuin ”rotuun” liittyvään syrjintään. Ihmisiä on asetettu arvojärjestykseen myös kulttuurisin perustein, sekä ihonvärin, sukupuolen, iän, yhteiskuntaluokan, uskonnon ja koulutuksen perusteella.²¹⁷

MM 2 kertoo rotuajattelun synnystä nationalismien kehityksen yhteydessä. Rotu-sanaa käytetään ilman lainausmerkkejä. Kirjassa kerrotaan, että eurooppalaisten vallatessa itselleen siirtomaita, ”[...] näiden muunrotuisista asukkaista tuli alistettuja, huonompia ihmisiä.”²¹⁸ Kirjasarjassa ei kerrota tarkemmin ”rodun” merkityksestä, eikä käsitteen käyttöä kyseenalaisteta. Rotu-sanaa käytetään ikään kuin luonnollisena osana nykykielenkäyttöä. AK ja Forum käyttävät rotu-sanan yhteydessä lainausmerkkejä, ja niissä termin käyttöä pohditaan lyhyesti.

²¹⁷ Löytty 1997, 40–43.

²¹⁸ MM 2, 121.

Otavan iso tietosanakirjasarja, *Ensyklopaedia Fennica*, vuodelta 1966–1968 kertoo ”roduista” seuraavaa: ”Ihminen on yksi laji, joka on totuttu jakamaan eri rotuihin. Ihmiskunta voidaan jakaa rotuihin erilaisin perustein”.²¹⁹ Kirjassa mainitaan, että roduilla on sisäisiä eroja, mutta vielä 1960-luvulla ei kritisoitu rodun käsitettä.²²⁰ Internet-sanakirja mainitsee, ettei rotu-sanalla (race) ole ihmisen biologiassa tieteellisiä perusteita.²²¹ Rotu-sanan käyttö on muuttunut paljon muutaman vuosikymmenen aikana, joten oppikirjojen tulisi mielestäni pohtia tätä termiä. Kuvaavaa on myös muutos rasismien määrittelyssä. 1960-luvun tietosanakirja ei sisältänyt mitään rasismien määrittelyä tai siihen viittaavaa tietoa. Nykyisin rasismi on hyvinkin keskusteltu aihe.

Kulttuurien kohtaamiseen liittyy löytöretkien ja transatlanttisen orjuuden yhteydessä epätasaiset voimasuhteet. Tekstien tapa kuvata eri kansanryhmiä luo paljon mielikuvia noista historian suurista tapahtumasarjoista. Oppikirjat kuvaavat eurooppalaisia pääasiassa termeillä ”valloittajat” ja neutraalisti ”eurooppalaiset”. Edellisen avulla luodaan lukijalle mielikuva, että eurooppalaisten toimet eivät aina olleet oikeutettuja. Amerikan alkuperäisväestöä kuvataan sanoilla ”intiaanit” ja ”alkuperäiskansat”. AK 1 ja Forum 1 mainitsevat, että intiaani-sana on alun perin eurooppalaisten antama nimitys alkuperäiskansoille. Samoin afrikkalaisista puhutaan ”afrikkalaisina” sekä ”alkuperäisväestönä” melko neutraaliin sävyyn. AK 1 käyttää afrikkalaisista myös melko vähättelevää sanaa alkuasukas. Myös heimo-sanaa on kritisoitu nykykielenkäytössä halventavaksi. AK 1 ja MM 1 käyttävät sanaa useita kertoja.²²² Nykyajan sanakirja kritisoi ”tribe”-sanankäyttöä nykypäivänä, sillä se liitetään usein tunteelliseen, epätieteelliseen ja irrationaaliseen käyttäytymiseen.²²³ Käyttämällä sanaa oppikirjat vahvistavat lukijoiden mielikuvia afrikkalaisista ja Amerikan alkuperäisväestöistä alkeellisina, huonompina ihmisinä.

Forum 1 käyttää mielestäni kieltä, joka luo erityisen hyvin mielikuvan kulttuurien kohtaamisen todellisesta luonteesta. Kolumbuksen retkiä Amerikkaan kuvataan Amerikan ”löytymiseksi” lainausmerkeissä. Samoin puhutaan ”löydetyistä” kulttuureista Amerikan alkuperäisväestön ja eurooppalaisen kulttuurin kohdatessa. Kulttuurien kohtaamisen sijaan käytetään termiä kulttuurien ”törmäys”. Lisäksi sanaa ”alistaminen” käytetään usein. Forum-

²¹⁹ Otavan iso tietosanakirja 1966–68, osa 8, 5777.

²²⁰ Otavan iso tietosanakirja 1966–68, osa 8, 5777–5779.

²²¹ Internet-sanakirja.

²²² AK 1, 100, 132; MM 1, 123, 169.

²²³ Internet-sanakirja.

sarja määrittelee monia löytöretkiin ja transatlanttiseen orjuuteen liittyviä termejä ja käsitteitä. Kirjassa pohditaan esimerkiksi sanan löytöretki merkitystä, ja käsittelyluvun päätteeksi on erillinen tehtävä, jossa kehoitetaan pohtimaan lisää käsitteen merkitystä, ja keksimään toinen, paremmin ilmiötä kuvaava nimi löytöretkille.²²⁴ Muut oppikirjat kiinnittävät huomiota kielenkäyttöön ja termeihin huomattavasti vähemmän. AK-sarja käyttää kuitenkin aika ajoin melko mahtipontisia käsitteitä, kuten ekologinen imperialismi (kasvien leviäminen mantereelta toiselle) ja biologinen sota (tautien leviäminen mantereelta toiselle) mikä osaltaan luo vaikuttavuutta merkittävien asioiden käsittelyyn.

Afrikkalaisista orjista käytetään oppikirjoissa useita eri nimityksiä. Useimmiten heistä puhutaan vain ”afrikkalaisina orjina”, mutta AK 1 ja Forum 1 käyttävät muutaman kerran myös nimityksiä ”neekeriorja” ja ”neekeri” ilman lainausmerkkejä tai termin käytön pohdintaa. Neekeri-sana on nykykielenkäytössä voimakkaita negaatioita herättävä ja paljon kiistelty sana, mutta se elää kielenkäytössä ajoittain edelleen. Mielestäni oppikirjojen tulisi pohtia sanan merkityksiä, eikä olettaa lukijoiden tietävän sanan voimakkaita mielikuvia herättävistä mielikuvista. MM 1 käyttää afrikkalaisista myös termiä mustat, joka on nykypäivän kielenkäytössä kyseenalainen sana kuvaamaan afrikkalaisia ihmisiä. Aiemmin termi oli hyväksyttävä, eikä siinä nähty arvolatauksia. Kirjoittajat ovat ehkä halunneet kuvata ajan henkeä, mutta koska sanan käyttöä ei pohdita ollenkaan, termit voivat siirtyä osaksi lukijoiden luonnollista kielenkäyttöä. Pääasiassa oppikirjojen termit ovat neutraaleja, mutta muutamia tällaisia poikkeuksia esiintyy.

Otavan iso tietosanakirja käyttää neekeri-sanaa luonnollisena osana kielenkäyttöä. Kirjassa puhutaan esimerkiksi ”neekeriväestöstä” ja ”neekerilauluista”.²²⁵ Myös vuoden 1988 lukion historian oppikirja käyttää useita kertoja neekeri-sanaa ilman lainausmerkkejä.²²⁶ Nykykäytössä sana ”nigger” on tietosanakirjan mukaan määritelty kirosanaksi ja halventavaksi nimitykseksi.²²⁷ Oppikirjojen tulisi olla erityisen tarkkoja tämän termin käytössä.

Afrikkalaisia kuvattiin löytöretkien aikana mitä moninaisimmin termein. ”Jalo villi” on kolonialistisen diskurssin mukainen vastinpari kannibaalille. Kannibaaliin projisoitiin

²²⁴ Forum 1, 93, 95.

²²⁵ Otavan iso tietosanakirja 1966–68, osa 6, 4599–1600.

²²⁶ Uuden lukion historia I 1988, 62, 89, 91.

²²⁷ Internet-sanakirja.

vierautta koskevia pelkoja, ja jalo villi taas rakentui vierauden herättämistä fantasioista. ”Toiseen” kohdistuva halu leimasi koloniaalisia suhteita. ”Jalo villi” oli luonnon kanssa sopusoinnussa elävä suuri lapsi, ja kannibaali kehityksessään ihmisen ja apinan välimaastoon jäänyt verenhimoinen afrikkalainen. Ensimmäinen liittyi eurooppalaisten suureen unelmaan paluusta luontoon, ja jälkimmäinen oli sivistyneen ihmisen negatio.²²⁸ Forum 2 pohtii jalo villi-käsitteen merkitystä ja määrittelee termin. Mukana on myös termin käyttöön liittyvä pohtimistehtävä.²²⁹ Muut oppikirjat eivät käytä käsitettä, vaikka se oli yleisesti eurooppalaisten käytössä löytöretkien jälkeen jopa vuosisatojen ajan.

10. Johtopäätökset

Olen tutkinut kolmesta 2000-luvun lukion historian oppikirjasarjasta, Aikakirjoista, Forumista ja Muutosten Maailmasta eri kulttuurien kohtaamiseen kytkeytyviä teemoja. Ristiretket, löytöretket sekä transatlanttinen orjuus olivat laajoja ilmiöitä, jotka muuttivat suuresti maailmankuvaa jo omana aikana, ja joiden vaikutukset ovat kantaneet tähän päivään saakka. Tutkin myös lukion opetussuunnitelmien perusteiden näkökulmaa kulttuurien kohtaamiseen, sekä opetussuunnitelmien heijastumista historian oppikirjoihin. Tutkimusmetodina olen käyttänyt kvalifioivaa sisällönanalyysiä.

Historian oppikirjatutkimuksille on tarvetta, sillä alan tutkimusperinne on melko nuori, ja koska oman ja maailmanhistorian sekä kulttuurien tunteminen on yhä merkittävämpää nykyajan globaalistuvassa ja monikulttuurisessa maailmassa. Eurosentristä näkökulmaa historiankerronnassa on kritisoitu, ja historiaa tulisikin tarkastella nykyisin globaalista, ei vain eurooppalaisesta näkökulmasta, pyrkien välttämään kaikenlaista etnosentrisyyttä. Oppikirjoilla on todettu olevan suuri tiedollinen- ja arvovaikutus lukiolaisiin, joten oppikirjojen sisältöjen ja näkökulmien tutkiminen on tarpeen.

Ristiretkien, löytöretkien ja transatlanttisen orjuuden aikana kulttuurien kohtaamisen luonne oli eurooppalaisen ylivallan voittokulkua. Kohtaamisen sijaan tulisi puhua enemmänkin

²²⁸ Löytty 1997, 34–36, 58.

²²⁹ Forum 2, 119.

kulttuurien ”törmäyksestä”. Tapahtumat on nähty hyvin eri tavoin riippuen näkökulmasta. Olen selvittänyt mikä on lukion historian oppikirjojen näkökulma noihin tapahtumasarjoihin.

Ristiretket ovat ajankohtainen ilmiö nykykielenkäytössä erityisesti vuoden 2001 Yhdysvaltoihin kohdistuneiden terrori-iskujen sekä niitä seuranneen Amerikan julistaman ”terrorisminvastaisen sodan” myötä. Retkillä on lisäksi suuri merkitys eurooppalaiselle identiteetille ja uskontoryhmien välisille suhteille. Tutkimani oppikirjat eivät pidä keskiajan ristiretkiä merkittävänä ilmiönä. Retket esitetään melko irrallisena tapahtumana omana aikanaan, eikä retkien ja nykypäivän välille luoda merkittäviä kytköksiä. Aikakirja- sekä Forum-kirjasarjat kuvaavat eurooppalaiset ristiretkeilijät aggressiivisina valloittajina, ja retkien oikeutusta pohditaan. Muutosten maailma keskittyy kuvauksessaan lähinnä eurooppalaiseen näkökulmaan.

Löytöretket saivat aikaan maailmankuvan muutoksen, ja muuttivat suuresti maailman valtasuhteita ja painopistettä. Amerikan ”löytämisestä” seurasi Euroopan ekspansio, mikä johti maailmankulttuurin ja -talouden syntyyn. Retkistä seurasivat myös Amerikan alkuperäisväestön tuho, maailmankaupan kasvu sekä Euroopan vaurastuminen. Olennainen kysymys löytöretkien yhteydessä on myös se, mikä ylipäättään mahdollisti Euroopan saavuttaman ylivallan.

Tutkimani oppikirjat sisältävät ”perustiedot” löytöretkistä, ja ilmiötä käsitellään ristiretkiä laajemmin. Näkökulmat vaihtelevat huomattavasti. Muutosten maailma keskittyy eniten yksittäisiin tapahtumiin, joista erityisesti Kolumbuksen retkeen ja Amerikan ”löytämiseen”. Aikakirja ja Forum taas pitävät lähtökohtanaan monenlaisia näkökulmia ja pitkien aikavälien muutoksia koko maailman mittakaavassa. Kaikkien oppikirjojen puutteena on yksinomaan eurooppalaisten tekemien retkien korostaminen. Kirjat antavat mielikuvan siitä, että vain eurooppalaisten ”maailmanvalloitus” oli merkittävää, eikä muiden kansojen pitkällekin kehittynyt osaaminen esimerkiksi merenkulun teknisessä osaamisessa ollut merkittävää.

Eryityisesti Muutosten maailma sivuuttaa muiden kulttuurien, kuten kiinalaisten ja arabien saavutukset ennen löytöretkiä, kun taas kahdessa muussa kirjasarjassa pohditaan noiden kulttuurien merkitystä Euroopan ekspansion mahdollistajana. Lisäksi Aikakirjoissa ja Forumissa mainitaan useita löytöretkien pitkäkestoisia seurauksia, kuten ekosysteemin

muutos, kun taas Muutosten maailmassa keskitytään lähinnä taloudellisiin ja lyhytkestoisiin seurauksiin.

Muutosten maailman ansiona on melko laaja perehtyminen Amerikan alkuperäisväestöön ennen löytöretkiä ja niiden jälkeen. Kokonaisnäkökulma on kuitenkin suppeampi, sillä Aikakirjat ja Forum keskittyvät selvästi enemmän pohtimaan löytöretkiä koko maailman mittakaavassa. Muutosten maailman näkökulmana on lähinnä Eurooppa.

Orjuus on eräs ihmiskunnan vanhimpia ilmiöitä ja sitä esiintyy edelleen melko suuressa mittakaavassa. Transatlanttinen orjuus oli merkittävä ilmiö erityisesti kolmen maanosan, Afrikan, Amerikan ja Euroopan näkökulmasta. Se jatkui vuosisatojen ajan, ja ilmiön (negatiiviset) vaikutukset ovat näkyvissä erityisesti Afrikassa vielä tänä päivänä.

Historian oppikirjat käsittelevät orjuutta yleisesti, sekä transatlanttista orjuutta, mutta mikään niistä ei anna ilmiölle merkittävää roolia, joskin Aikakirja ja Forum sisältävät muutamia ”tietoiskuja” orjuuden kehityksestä ja merkityksestä maailmassa. Myös tämän ilmiön ”perustiedot” kuitenkin sisältyvät jokaiseen kirjasarjaan. Kaikissa kirjoissa mainitaan lisäksi transatlanttisen orjuuden aatteellisesta seurauksesta, eli rasisen ajattelun vahvistumisesta, eli joitain syy-seuraussuhteita on pohdittu.

Orjuuden vaikutuksista kerrotaan kaikissa kirjasarjoissa, mutta näkökulmissa on eroja. Muutosten maailma huomioi vaikutukset lähinnä eurooppalaisille Euroopassa ja Amerikassa, mutta sivuuttaa vaikutukset Afrikkaan. Erityisesti Forum huomioi myös Afrikan roolin ”uhrina” ja ilmiön laajat seuraukset koko maanosalle. Forum kertoo laajimmin myös transatlanttisen orjuuden ideologisista perusteista. Kirja kuvaa ilmiön erilaisten kulttuurien kohtaamisena tai ”törmäyksenä”, kun taas erityisesti Muutosten maailma kertoo ilmiöstä yhden (ylivoimaisen) kulttuurin toimista kolmen maanosan alueella.

Historian oppikirjat ovat muuttuneet viime vuosikymmeninä siten, että tekstiosuuksia on vähennetty, ja dokumenttiaineistoa ja kuvitusta on lisätty. Muutos on johtanut siihen, että kirjoista on jouduttu karsimaan melko paljon faktatietoa. Jopa historian suurista käännekohdista kertominen jää kirjoissa osittain vaillinaiseksi. Paljon oleellista tietoa puuttuu. Lukion opettajan vastuulle jää paljon, eivätkä kirjat mielestäni sovi itseopiskelun ainoaksi materiaaliksi, mitä osa tutkimistani oppikirjoista painottaa esipuheissaan.

Tutkimieni oppikirjojen painotukset vaihtelevat. Muutosten maailma painottaa opetussuunnitelmankin korostamaa historiakriittistä otetta, sekä naishistoriaa, ja se sisältää enemmän tapahtumahistoriallista kerrontaa. Aikakirjat ja Forum syventyvät historian pitkiin linjoihin sekä syy-seuraussuhteisiin, jolloin monia konkreettisia historian tapahtumia sivuutetaan. Oppikirjojen erilaiset painotukset ovat kuitenkin positiivinen ilmiö, joskin kirjojen pitäisi mielestäni sisältää enemmän tekstiä, ja panostaa nimenomaan tekstisisältöihin eikä yrittää parantaa kirjojen menekkiä ulkoisilla seikoilla.

Usein erilaiset käsitteet sisältävät refleктоimattomia merkityksiä, joiden purkamisen avulla saadaan tietoa kunkin ajan hengestä ja ajatusmalleista. Tiedon representoiminen on vallankäyttöä, jonka avulla vaikutetaan lukijoiden maailmankuvaan ja arvojärjestelmiin. Olen tutkinut oppikirjojen tiedon representoimisen tapaa ristiretkien, löytöretkien ja transatlanttisen orjuuden yhteydessä, sillä myös kielelliset sanavalinnat kertovat paljon oppikirjojen näkökulmasta kulttuurien kohtaamiseen.

Ristiretkien osalta kaikki oppikirjat käyttävät melko neutraalia kieltä. Eri ryhmistä käytetään sanoja kristityt, muslimit, islaminuskoiset, eurooppalaiset (valloittajat) ja arabit. Osin kirjojen neutraalit sanavalinnat johtavat siihen, että eurooppalaisten epäoikeutettu toiminta retkillä jää pimentoon.

Löytöretkiin ja transatlanttiseen orjuuteen liittyy monia käsitteitä, joiden merkitys on muuttunut paljon vuosisatojen aikana. Monet termit, kuten ”rotu” ja ”neekeri” ovat nykykielenkäytössä voimakkaita negaatioita herättäviä sanoja. Oppikirjojen tulisi välttää niitä, ja pyrkiä neutraaliin, objektiiviseen kielenkäyttöön. Muutosten maailma-sarjassa käytetään rotu-sanaa ikään kuin luonnollisena osana nykykieltä. Aikakirjat ja Forum käyttävät lainausmerkkejä, ja pohtivat lisäksi sanan monimerkityksisyyttä ja alkuperää.

Kaikissa kirjasarjoissa käytetään melko neutraaleja ilmaisuja kuvaamaan eri väestöryhmiä. Paljon käytettyjä sanoja ovat esimerkiksi ”eurooppalaiset”, ”valloittajat”, ”intiaanit” ja ”alkuperäiskansat”. Aikakirjat ja Muutosten maailma herättävät lukijoissa osaltaan mielikuvia alkuperäisväestöistä alempiarvoisina ihmisinä käyttämällä sanoja ”alkuasukas” ja ”heimo”. Myös sanaa ”neekeri” on käytetty kirjoissa ilman lainausmerkkejä. Kirjat ovat näin osaltaan vahvistamassa eurosentrisiä näkemyksiä, koska sanojen merkityksiä ei pureta. Lisäksi niissä

pahimmassa tapauksessa vahvistetaan rasistisia ajatuksia, vaikka lukio-opetuksen tavoitteet ovat päinvastaiset.

Forum-sarjan kielenkäyttö ja sanavalinnat ovat mielestäni onnistuneita. Kieli on monipuolista, käsitteiden merkityksiä puretaan ja vaihtoehtoisia sanoja pohditaan. Erityisesti Forumissa kulttuurien kohtaamisen luonne esitetään kulttuurien ”törmäyksenä”, eli epätasaiset voimasuhteet eri väestöryhmien välillä tulevat ilmi. Kirjassa kerrotaan Amerikan ”löytymisestä” lainausmerkeissä ja alkuperäisväestöjen ”alistamisesta”. Lisäksi pohditaan esimerkiksi termien ”löytöretki” ja ”jalo villi” merkityksiä. Muista oppikirjoista tällaiset pohdinnat ja vivahteikas kieli puuttuu, joskin Aikakirjassa käytetään joitakin melko mahtipontisia termejä kuvaamaan historian ilmiöitä.

Jo vuodesta 1985 lähtien opetussuunnitelmat ovat korostaneet historian osalta kansainvälistymisen ja monikulttuurisuuden merkitystä. Uusimmassa, vuoden 2003 opetussuunnitelmassa on useita mainintoja liittyen kulttuurien erilaisuuden ymmärtämiseen ja kansainväliseen yhteisymmärrykseen sekä kriittiseen historian tulkintaan. Lisäksi Opetushallitus on pyrkinyt edistämään suvaitsevaisuutta ja ehkäisemään rasismia. Tästä huolimatta opetussuunnitelman sisältövaatimuksissa ei mainita ristiretkiä eikä transatlanttista orjuutta, jotka kummatkin ovat merkittäviä eri kulttuurien kohtaamiseen liittyviä ilmiöitä. Niiden nykyistä laajempi pohdinta auttaisi lukiolaisia saavuttamaan opetussuunnitelman tavoitteet paremmin. Tavoitteet ovatkin mielestäni melko monipuoliset, mutta niiden käytännön toteutus oppikirjatasolla on melko haasteellista.

Ristiretkien osalta Muutosten maailma on osittain ristiriidassa opetussuunnitelman kanssa, sillä se ei pohdi retkiä useista näkökulmista, kuten suunnitelmassa edellytetään. Aikakirja ja Forum sisältävät joitain asiaan liittyviä pohdintoja, kyseenalaistavat eurooppalaisten toimet sekä mainitsevat ristiretkien pitkäkestoisista seurauksista retkien kummallekin osapuolelle. Ristiretkien puuttuminen opetussuunnitelmasta heijastuu selvästi oppikirjoihin ilmiön nopeana sivuutuksena.

Löytöretket ovat opetussuunnitelman erillisenä sisältöalueena, mikä näkyy oppikirjoissa ristiretkiä syvällisempänä käsittelynä. Erityisesti Aikakirjat ja Forum ottavat huomioon tässä yhteydessä myös opetussuunnitelman mainitseman ympäristöhistorian teeman. Muutosten

maailma sisältää vain joitain melko irrallisia lauseita löytöretkien vaikutuksista ekosysteemiin.

Koska opetussuunnitelmasta puuttuvat maininnat orjuudesta ja transatlanttisesta orjuudesta, oppikirjat käsittelevät myös tämän ilmiön ristiretkien tapaan melko suppeasti. ”Ylimääräisiä”, opetussuunnitelman ulkopuolisia teemoja ei oppikirjoihin ole otettu. Vaikka opetussuunnitelma korostaa ilmiöiden moniperspektiivistä tarkastelua, kaikki oppikirjat eivät ole vaatimusta noudattaneet ainakaan transatlanttisen orjuuden osalta. Erityisesti Muutosten maailman näkökulma ilmiöön on eurosentrinen. Pääpaino on eurooppalaisten toimilla, ja tapahtumien vaikutuksilla Eurooppaan.

Opetussuunnitelman kurssijaot ovat muuttuneet historian osalta, minkä myötä kurssien sisällöt menevät osin päällekkäin. Ensimmäinen kurssi painottaa tapahtumahistoriaa, toinen kurssi Euroopan kulttuuri- ja aatehistoriaa. Kuitenkin monet historian suuren käännekohdat, mukaan lukien omat tutkimusteemani, kytkeytyvät kiinteästi kummankin kurssin sisältöihin. Tämä on johtanut osittain erilaisiin käytännön ratkaisuihin eri kirjasarjoissa. Esimerkiksi ristiretkiä käsitellään Muutosten maailmassa ensimmäisen kurssin yhteydessä, kun taas Aikakirjat ja Forum perehtyvät asiaan vasta toisessa historian kurssissa.

Kaikille kirjasarjoille on kuitenkin yhteistä se, että tieto on suurimmaksi osaksi niin sanottua pirstaletietoa. Opetussuunnitelman painottamat syy-seuraussuhteiden pohdinnat ja historian pitkien linjojen painotukset ovat osin jääneet vähälle huomiolle erityisesti Muutosten maailma-sarjassa. Kurssijakoja tulisi pohtia uudelleen, ja lisäksi opetussuunnitelman sisältövaatimukseen tulisi lisätä monia asioita, jolloin asiat olisivat mukana myös oppikirjoissa. Kaiken kaikkiaan opetussuunnitelman tavoitteet ovat historian osalta tarpeellisia ja onnistuneita, mutta melko kunnianhimoisia, eivätkä kaikin osin heijastu kurssien sisältövaatimuksiin. Tämän vuoksi oppikirjojen sisältöihin on syytä kiinnittää huomiota tulevaisuudessa yhä enemmän.

Lähteet ja tutkimuskirjallisuus

Lähteet

AK 1: Ihmisen ja ympäristön Aikakirja 2006. Tekijät: Ahtiainen Marketta, Aromaa Vuokko, Haapala Pertti, Kauppinen Sirkka, Michelsen Karl-Erik. 6.-9. uudistettu painos. Edita. Helsinki.

AK 2: Eurooppalaisen ihmisen Aikakirja 2006. Tekijät: Ahtiainen Marketta, Aromaa Vuokko, Heininen Simo, Kauppinen Sirkka, Sihvola Juha. 8.-10. uudistettu painos. Edita. Helsinki.

Forum 1: Ihminen, ympäristö ja kulttuuri 2006. Tekijät: Kohi, Palo, Päivärinta, Suonio, Vihervä. 1.-3.painos. Otava. Keuruu.

Forum 2: Eurooppalainen ihminen 2006. Tekijät: Kohi, Palo, Päivärinta, Vihervä. 1.-3.painos. Otava. Keuruu.

MM 1-2: Muutosten maailma. Ihminen, ympäristö ja kulttuuri. Eurooppalainen ihminen 2005. Tekijät: Heikkonen Esko, Ojakoski Matti, Väisänen Jaakko. 7., uudistettu painos. WSOY. Helsinki.

Kirjallisuus:

Aikakirjat internet: <http://oppinet.edita.fi/>. Luettu 11.4.2007.

Ajasta aikaan 1998. Ihminen, ympäristö ja kulttuuri. Tekijät Heikkilä Jouko, Hiedanniemi Britta, Sahi Sinikka. WSOY. Porvoo.

Anttonen Jukka, Näyhö Tatu 1994. Ihmisoikeudet historian oppikirjoissa. Pro gradu-tutkielma. Yliopistopaino. Joensuu.

Castren Matti 1992. Historianopetus muuttuvassa yhteiskunnassa. Teoksessa Historia koulussa. Toim. Ahonen Sirkka, Arola Pauli, Elio Keijo, Pilli Arja 1992. S. 11–47. Yliopistopaino. Helsinki.

Diamond Jared 2005. Tykit, taudit ja teräs. Ihmisen yhteiskuntien kohtalot. Suom. Pietiläinen Kimmo. 3 p. Terra Cognita. Helsinki.

Elio Keijo 1992. Mitä historian ainedidaktiikka on? Teoksessa Historia koulussa. Toim. Castren Matti, Ahonen Sirkka, Arola Pauli, Elio Keijo, Pilli Arja 1992. Yliopistopaino. Helsinki.

Eskola Jari, Suoranta Juha 1998. Johdatus laadulliseen tutkimukseen. Vastapaino. Tampere.

France John 2005a. Ensimmäinen ristiretki: ”Jumalan rakkauden innoittamana”. Teoksessa Ristiretket. Kristinusko, islam, pyhiinvaellukset, sota. Toim. Madden Thomas F. Suom. Ahola Veikko. S. 12–57. Gummerus. Helsinki.

France John 2005b. Toinen ristiretki: Julma ja loputon sota. Teoksessa Ristiretket. Kristinusko, islam, pyhiinvaellukset, sota. Toim. Madden Thomas F. Suom. Ahola Veikko. S. 58–77. Gummerus. Helsinki.

Forum internet: http://www.otava.fi/oppimateriaalit/forum/fi_FI/historia/. Luettu 11.4.2007.

Hallitusohjelma 2003. <http://www.valtioneuvosto.fi/hallitus/hallitusohjelma/ohjelma/fi.jsp>. Luettu 11.4.2006.

Hall Stuart 1999. Identiteetti. Suom. ja toim. Mikko Lehtonen ja Juha Herkman. Vastapaino. Tampere.

Held David, McGrew Anthony 2005. Globalisaatio. Puolesta ja vastaan. Suom. Vainonen Jyrki. Vastapaino. Tampere.

Hietala Marjatta 1982. Maailmankuva historian oppikirjoissa. Unescon kansainvälisyyskasvatussuosituksen toteutuminen suomalaisissa lukion historian oppikirjoissa. Helsingin yliopiston historian laitoksen julkaisuja. Helsinki.

Hillenbrand Carole 2005. Ristiretkien perintö. Teoksessa Ristiretket. Kristinusko, islam, pyhiinvaellukset, sota.. Toim. Madden Thomas F. Suom. Ahola Veikko. S. 200–211. Gummerus. Helsinki.

Hirsjärvi Sirkka 2000a. Tieteelliselle tutkimustyölle asetetut vaatimukset. Teoksessa Tutki ja kirjoita. Toim. Hirsjärvi, Sirkka, Remes, Pirkko, Sajavaara Paula. 6. uudistettu laitos. S. 23–28. Tammi. Vantaa.

Hirsjärvi Sirkka 2000b. Metodologiset ja teoreettiset lähtökohdat. Teoksessa Tutki ja kirjoita. Toim. Hirsjärvi, Sirkka, Remes, Pirkko, Sajavaara Paula. 6. uudistettu laitos. S. 111–157. Tammi. Vantaa.

Huntington Samuel P. 1996. The Clash of Civilisations and the Remaking of World Order. Simon & Schuster. New York.

Hyrkkänen Markku 2002. Aatehistorian mieli. Vastapaino. Tampere.

Iisalo Taimo 1989. Kouluopetuksen vaihteita. Keskiajan katedraalikoulusta nykyisiin kouluihin. Otava. Keuruu.

Internet-sanakirja. www.ensyklopedia.com. Luettu 15.5.2007.

Isaksson Pekka, Jokisalo Jouko 1998. Kallionmittaajia ja skinejä. Rasismin aatehistoriaa. Like. Helsinki.

Isaksson Pekka, Jokisalo Jouko 2005. Historian lisälehtiä. Suvaitsevaisuuden ongelma ja vähemmistöt kansallisessa historiassa. Otava. Keuruu.

Isomäki Veli-Pekka, Hakoniemi Janne, Koukkunen Kari 2001. Historia kokeilujen pyörteissä. Teoksessa Pedagogiikka 2001. HYOL ry. 1948–1998. Toim. Aromaa, Kangas, Lehtonen, Liuskari. Historian ja yhteiskuntaopin opettajien liitto. Helsinki.

Jyrhämä Riitta 2004. Sisällön erittelyn mahdollisuuksia. Teoksessa Opetuksen tutkimuksen monet menetelmät. Toim. Kansanen Pertti, Uusikylä Kari. S. 223–238. PS-kustannus. Jyväskylä.

Kalela Jorma 2000. Historiantutkimus ja historia. Gaudeamus. Helsinki.

Klein Herbert S. 1999. The Atlantic Slave Trade. Cambridge University Press. Cambridge.

Kuparinen Eero 2004. Suuret löytöretket ja valtamertentakaisen kaukokaupan synty. Teoksessa Maailmankulttuurin synty. Toim. Kuparinen Eero. S.199–214. Kirja-Aurora. Turku.

Lehtonen Jaakko 1992. Johdanto. Suomalaisuus, Suomi-kuva ja kansainvälistymisen haasteet. Teoksessa Kulttuurien kohtaaminen. Näkökulmia kulttuurienväliseen kanssakäymiseen. Toim. Lehtonen Jaakko. S. 3-4, 7-30. Jyväskylän yliopisto. Kopi-Jyvä Oy. Jyväskylä.

Lévi-Strauss Claude 2004. Rotu, historia ja kulttuuri. Suom. Träskilä Jussi. Alkuper.teokset 1952, 1971. Gaudeamus. Helsinki.

Linna Pekka, Nora Kyösti 1996. Talvi- ja jatkosota historian oppikirjoissa. Pro-gradu-tutkielma. Yliopistopaino. Joensuun yliopisto.

Lukiolaki 1998. www.finlex.fi. Luettu 11.4.2007.

Lukion OPS 1985. Lukion opetussuunnitelman perusteet 1985. Kouluhallitus. Valtion painatuskeskus. Helsinki.

Lukion OPS 1994. Lukion opetussuunnitelman perusteet 1994. Opetushallitus. Painatuskeskus. Helsinki.

Lukion OPS 2003. Lukion opetussuunnitelman perusteet 2003. Opetushallitus. Vammalan Kirjapaino Oy. Vammala.

Löytty Olli 1997. Valkoinen pimeys. Afrikka kolonialistisessa kirjallisuudessa. Nykykulttuurin tutkimusyksikkö. Saarijärvi.

Löytty Olli 2005. Toiseus. Teoksessa Suomalainen vieraskirja. Kuinka käsitellä monikulttuurisuutta. Toim. Rastas Anna, Huttunen Laura, Löytty Olli. S. 161–189. Vastapaino. Jyväskylä.

Madden Thomas F. 2005a. Johdanto. Teoksessa Ristiretket. Kristinuskko, islam, pyhiinvaellukset, sota. Toim. Madden Thomas F. Suom. Ahola Veikko. S. 6-11. Gummerus. Helsinki.

Madden Thomas F. 2005b. Neljäs ristiretki. Traaginen virhe. Teoksessa Ristiretket. Kristinuskko, islam, pyhiinvaellukset, sota. Toim. Madden Thomas F. Suom. Ahola Veikko. S. 98–117. Gummerus. Helsinki.

Malinen Paavo 1992. Opetussuunnitelmat koulutyössä. VAPK-kustannus. Helsinki.

McNeill J.R, McNeill William H. 2006. Verkottunut ihmiskunta. Yleiskatsaus maailmanhistoriaan. Suom. Vilokkinen Natasha. 2 p. Vastapaino. Tampere.

Metsämuuronen Jari 2003. Tutkimuksen tekemisen perusteet ihmistieteissä. 2. uudistettu painos. Gummerus Kirjapaino Oy. Jyväskylä.

Otavan iso tietosanakirja 1966–1968. Ensyklopaedia Fennica. Otava. Helsinki.

Pakkasvirta Jussi, Teivainen Teivo 1992. Johdanto: 500 vuotta uudessa maailmassa. Teoksessa Kenen Amerikka? 500 vuotta Latinalaisen Amerikan valloitusta. Toim. Pakkasvirta Jussi, Teivainen Teivo. S. 7-21. Gaudeamus. Helsinki.

Perusopetuksen OPS 2004. Perusopetuksen opetussuunnitelman perusteet 2004. Opetushallitus. http://www.oph.fi/info/ops/pops_web.pdf. Luettu 6.5.2007.

Phillips, J.R.S.1998. The Medieval Expansion of Europe. Second edition. Clarendon Press. Oxford.

Rahikainen Marjatta 1997. Barbaareja lännestä: ristiretket 1096–1291. Teoksessa Eurooppa tänään. 900 vuotta ristiretkien perintöä. Rauhan- ja konfliktintutkimuskeskuksen tutkimustiedote No 72, 1997, s. 13–28. Toim. Linjakumpu Aini. Tampere.

Rytmejä ja rajankäyntiä 1998. Kokemuksia monikulttuurisuuskasvatuksesta koulujen ja oppilaitosten arkipäivässä. Toim. Muukkonen Marita. Opetushallitus. Helsinki.

Selander Staffan 1991. Pedagogig text analysis. Teoksessa Research on Texts at School. Toim. Julkunen, Marja-Liisa. S. 35–88. Joensuun yliopiston monistuskeskus. Joensuu.

Tuomi Jouni, Sarajärvi Anneli 2004. Laadullinen tutkimus ja sisällönanalyysi. 1.-3. painos. Tammi. Helsinki.

Unto Vesa 1997. Epilogi: Mitä ideaa on tarkastella ristiretkiä rauhantutkimuksessa? Teoksessa Eurooppa tänään. 900 vuotta ristiretkien perintöä. Rauhan- ja konfliktintutkimuskeskuksen tutkimustiedote No 72, 1997, s. 91–101. Toim. Linjakumpu Aini. Tampere.

Uuden lukion historia 1 1988. Tekijät Leimu Erkki, Lähteenmäki Olavi, Pulkkinen Meeri. 7.p. WSOY. Porvoo.

Vahtola Jouko 1997. Lukion historiankurssien pulmat. Teoksessa Kulttuurien kosketus, törmäys ja yhteys. Toim. Järnlström, Kauppinen, Mäkivuoti, Okkonen, Pukkila. A.J.Mattilan Kirjapaino Ky. Oulu.

Varto Juha 1992. Laadullisen tutkimuksen metodologia. Tammer-Paino Oy. Tampere.

Virta Arja 1998. Pedagogiikkaa ja etujen vartiointia. Historian ja yhteiskuntaopin opettajien liitto HYOL r.y. 1948–1998. Historian ja yhteiskuntaopin opettajien liitto. Helsinki.

Virta Arja 2004: Historian lukemisen ja ymmärtämisen taito. Teoksessa Kasvatuksen maisemista, s. 33–44. Toim. Enkenberg Jorma, Kentz Maj-Britt. Joensuun yliopistopaino. Joensuu.

Virtanen Kirsi 1997. Välimeri ja eurooppalainen hegemonia ristiretkien kaudelta nykypäivään. Teoksessa Eurooppa tänään. 900 vuotta ristiretkien perintöä. Rauhan- ja konfliktintutkimuskeskuksen tutkimustiedote No 72, 1997, s. 29–42. Toim. Linjakumpu Aini. Tampere.

Väisänen Jaakko 2005. Murros oppikirjojen teksteissä vai niiden taustalla? 1960- ja 1990-luvun historian oppikirjat kriittisen diskurssianalyysin silmin. Kasvatustieteellisiä julkaisuja. Joensuun yliopistopaino. Joensuu.

Välijärvi Jouni 1989. Lukion sivistysperinne ja sen nykytila. Teoksessa Lukion pedagogiikkaa. Toim. Ahonen Sirkka, Koskinen Irina, s. 16–34. Kirjayhtymä. Helsinki.